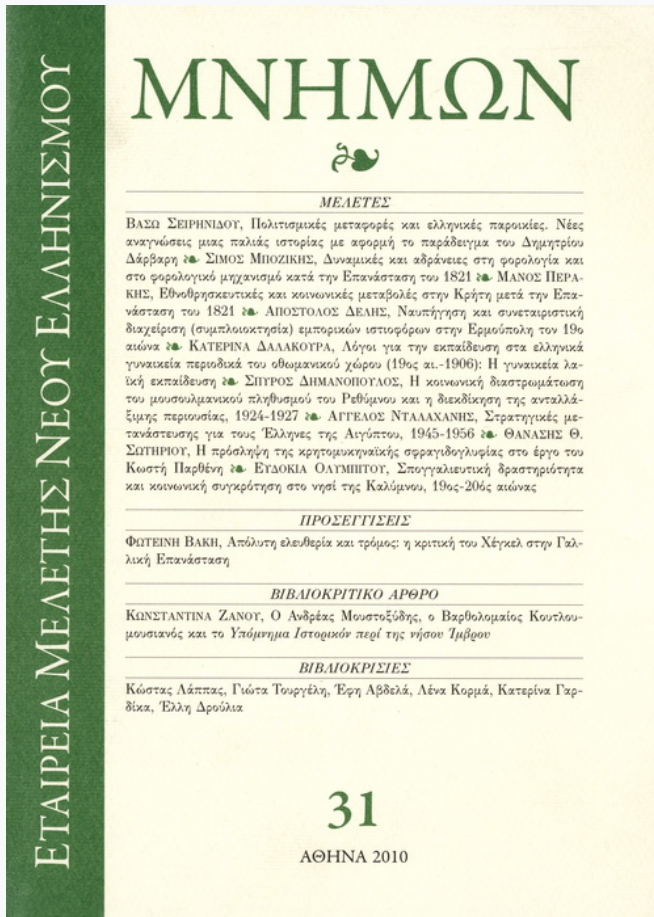

Μνήμων

Τόμ. 31 (2010)

Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου. Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821, μετάφραση: Βαγγέλης Κούταλης, Ιωάννινα 2009

Κώστας Λάππας

doi: [10.12681/mnimon.33](https://doi.org/10.12681/mnimon.33)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λάππας Κ. (2012). Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου. Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821, μετάφραση: Βαγγέλης Κούταλης, Ιωάννινα 2009. *Μνήμων*, 31, 299-309. <https://doi.org/10.12681/mnimon.33>

Βιβλιοκρισίες

Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου. Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821, μετάφραση: Βαγγέλης Κούταλης, Ιωάννινα, εκδόσεις Ισνάφι, 2009, 320 σ.

Το βιβλίο *Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου* εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Νέα Υόρκη το 1830 με τον τίτλο *Narrative of a Greek soldier*.¹ Πρόκειται για ένα αυτόβιογραφικό κείμενο με ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την ελληνική Έπανάσταση του 1821 και την προεπαναστατική περίοδο. Το βιβλίο δεν είναι άγνωστο στην ελληνική βιβλιογραφία. Έχει καταγραφεί από τη Λουκία Δρούλια στη φιλελληνική βιβλιογραφία της και έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως από τον Κυριάκο Σιμόπουλο στο βιβλίο του *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21* ως πηγή για όρισμένα γεγονότα της Έπανάστασης. Η πρόσφατη μετάφρασή του στα ελληνικά μάς δίνει τη δυνατότητα να το ξαναδούμε στο σύνολό του και να επανεκτιμήσουμε τη σημασία του.

Άς ξεκινήσουμε από τον συγγραφέα του. Ο Πέτρος Μέγκους, όπως μάς πληροφορεί ο ίδιος στο βιβλίο του, είχε γεννηθεί στο χωριό Κουκλουτζά της Σμύρνης το 1802. Ο πατέρας του (Λευτεράκης) ήταν έμπορος με γαλλική προστασία και είχε σπίτι και στη Σμύρνη. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι ένας Ίωσήφ Μέγκους ήταν δημογέροντας στη Σμύρνη περί το 1785²

και ότι την ίδια εποχή ένας συνονόματος του (πιθανώς ο ίδιος) είχε εμπορική εταιρεία στη Σμύρνη και στην Τεργέστη με τον γαμπρό του Κ. Μπελλαγούρα.³ Από τα μέσα της δεκαετίας του 1820 η οικογένεια του Πέτρου συνάπτει φιλικές σχέσεις με αμερικανούς ιεραποστόλους που επισκέπτονται τη Σμύρνη. Το 1826 φιλοξενούν για πρώτη φορά στο σπίτι τους τον Ίωβάν King, ενώ το 1827 και 1828 τον Josiah Brewer και τον Elnathan Gridley. Η σχέση της οικογένειας με τους δύο πρώτους ιεραποστόλους ήταν καθοριστική για τη μετέπειτα ζωή του Πέτρου και της αδελφής του. Τον Ιούλιο του 1829 η Αννέττα Άσπασία Μέγκους παντρεύεται στην Τήνο τον King, ενώ ένα χρόνο πριν, τον Μάιο του 1828, ο Brewer είχε πάρει μαζί του στην Αμερική τον Πέτρο με σκοπό, όπως γράφει, να αποκτήσει τα απαραίτητα εφόδια ώστε να γίνει ακόμη πιο χρήσιμος για τους συμπατριώτες του.⁴ Εκτός από τον Πέτρο πήρε μαζί του δύο ακόμη παιδιά: τον Γεώργιο Μανιάτη, συγγενή του Κων. Κανάρη, και τον Σοφοκλή Εύαγγελينو.

Η μεταφορά παιδιών από την Ελλάδα στην Αμερική ξέρουμε ότι δεν ήταν ασυνήθιστη την εποχή αυτή. Αμερικανοί μισσιονάριοι που δραστηριοποιούνταν στην

---

1. *Narrative of a Greek soldier: containing anecdotes and occurrences illustrating the character and manners of the Greeks and Turks in Asia Minor, and detailing events of the late war in Greece, in which the author was actively engaged, by land and sea, from the commencement to the close of the Revolution. By Petros Mengous.* New-York: Printed and published by Elliott and Palmer, 20 William-street, 1830.

2. Είχε συνυπογράψει το 1785 το «Συνυποσχετικόν» μεταξύ του μητροπολίτη

Σμύρνης Γρηγορίου και των δημογερόντων. Ν. Κ. Χ. Κωστής, *Σμυρναϊκά Ανάλεκτα*, Αθήνα 1906, σ. 88.

3. Όλγα Κατσιαρδη-Hering, *Η ελληνική παρουσία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 424, 483-484, 588 κ.ά.

4. J. Brewer, *A Residence at Constantinople in the 1827*, New Haven 1830, σ. 351, πβ. σ. 164.

ἀνατολική Μεσόγειο, με σκοπό τη διάδοση τῆς Βίβλου καὶ παράλληλα τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαίδευσης, ἀναλαμβάνουν νὰ μεταφέρουν στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες νέους ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ποὺ βρισκόταν σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση ἢ μάλιστα εἶχε βγεῖ ἀπὸ τὶς περιπέτειες τοῦ πολέμου. Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ ἀμερικανοὶ φιλέλληνες ποὺ συμμετέχουν μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στὴν Ἐπανάσταση, ὅπως ὁ ἀξιώματικός Jonathan P. Miller καὶ ὁ γιατρός Samuel G. Howe. Οἱ νέοι ποὺ μεταφέρονται στὴν Ἀμερικὴ σπουδάζουν σὲ διάφορα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, ἐνῶ ὀρισμένοι διδάσκουν ἑλληνικὰ ἢ κάνουν πανεπιστημιακὴ καριέρα, ὅπως ὁ γνωστός Σοφοκλῆς Εὐαγγελινὸς Ἀποστολίδης.

Γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Πέτρου Μέγκους στὴν Ἀμερικὴ ὑπάρχουν λιγοστὲς πληροφορίες. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1828 τὸ *Episcopal Watchman*, ἀναγγέλλοντας τὴν ἀφιξὴ τοῦ Brewer στὴ Βοστώνη μαζὶ μὲ τὰ τρία παιδιὰ, γράφει γιὰ τὸν 26χρονο Πέτρο ὅτι γνώριζε ἀραβικὰ, ἰταλικὰ, γαλλικὰ καὶ νέα ἑλληνικὰ καὶ θεωρεῖ βέβαιο ὅτι μὲ τὰ προσόντα αὐτὰ θὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀμερικανῶν λογίων.⁵ Τὸ κύριο προσόν του πάντως ἦταν ἡ γνώση τῶν ἑλληνικῶν, καθὼς ὑπῆρχε ζήτηση δασκάλων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ὁ Μέγκους δίδαξε γιὰ ἕνα διάστημα ἀρχαῖα καὶ νέα ἑλληνικὰ στὸ Κλασικὸ Ἰνστιτούτο Mount Pleasant τοῦ Amherst καὶ στὸ Washington (Trinity) College τοῦ Hartford.⁶ Αναφέ-

ρεται ἐπίσης ὡς δάσκαλος καλλιγραφίας σὲ ἕνα σχολεῖο τοῦ Farmington.⁷ Κατόπιν χάνονται τὰ ἔγγραφα του. Ἡ τελευταία γνωστὴ ἀναφορὰ σ' αὐτὸν εἶναι τὸ 1835. Ὁ Κίνγκ θεωροῦσε ὅτι ἴσως εἶχε καταταταγεῖ στὸν μεξικανικὸ στρατό.⁸

Δύο χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Μέγκους στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἐκδίδεται τὸ 1830 τὸ βιβλίο ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ. Ἡ συγγραφή καὶ ἐκδοση τοῦ βιβλίου ἐγίνε μὲ πρωτοβουλία ὄχι τοῦ Μέγκους ἀλλὰ ἐνὸς ἀμερικανοῦ ἐκδότη, μὲ σκοπὸ νὰ δώσει στὸ ἀμερικανικὸ κοινὸ μιὰ αὐθεντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὰ ἔθνη τῆς Ἀνατολῆς. Δὲν ἦταν ἄλλωστε τὸ μόνο τέτοιο βιβλίο ποὺ εἶχε κυκλοφορήσει στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Τὸ 1828 εἶχε ἐκδοθεῖ ἕνα ἀφηγηματικὸ κείμενο γιὰ τὰ βάρσανα μιᾶς Ἑλληνίδας ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι ποὺ αἰχμαλωτίστηκε μὲ τὶς κόρες της ἀπὸ τοὺς Τούρκους,⁹ ἐνῶ τὸ 1829 εἶχε δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος στὴ Νέα Ὑόρκη ἡ ἐξιστόρηση τῶν περιπεισιῶν ἐνὸς νέου ἀπὸ τὴν Ἄρτα, τοῦ Στεφανίνου, ὁ ὁποῖος αἰχμαλωτίστηκε στὴν Πάτρα ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἀφοῦ κατόρθωσε νὰ δραπετεύσει πῆγε στὴν Ἀμερικὴ μὲ ἕνα ἰταλικὸ ἐμπορικὸ πλοῖο.¹⁰ Ἡ σχετικὴ

Ἰστοιτοῦτο Mount Pleasant ἀναφέρεται καὶ ὁ Μέγκους (Mengouses).

7. *Farmington, Connecticut, The Village of Beautiful homes*, Farmington, Connecticut 1906, σ. 39.

8. St. Larrabee, ὁ.π., σ. 310.

9. *Turkish barbarity: An affecting narrative of the unparalleled sufferings of Mrs. Sophia Mazro, a Greek lady of Missolonghi... Taken from her own mouth, and translated by Mr. Kelch, the Greek agent in London*, Providence [1828].

10. *The personal narrative of the sufferings of J. Stephanini (I. Στεφανίνος) a native of Arta, in Greece: including Accounts of the capture of Patras...*, Νέα Ὑόρκη 1829. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἐκδοση τῆς ἴδια χρονιᾶ μὲ τὸν τίτλο *The narrative of J. Stephanini, a native of Arta, in Greece: Published with*

5. *Episcopal Watchman*, τ. 2, ἀρ. 19, Hartford, 26 Ἰουλίου 1828, σ. 152.

6. Stephen A. Larrabee, *Hellas Observed. The American Experience of Greece 1775-1865*, Νέα Ὑόρκη 1957, σ. 309-310 (πβ. *Ἑλλὰς 1775-1865. Πῶς τὴν εἶδαν οἱ Ἀμερικανοί, μετάφρ. Νινίλας Παπαγιάννη, Ἀθήνα, Φέξης, χ.χ., σ. 267*). Βλ. καὶ *The Greek exile, or a narrative of the captivity and escape of Christophorus Plato Castanis, during the massacre on the island of Scio, by the Turks...*, Philadelphia 1851, σ. 135, ὅπου μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων δασκάλων στὸ

παραγωγή συνεχίστηκε και αργότερα. Ο χιώτης Χριστόφορος Καστάνης, ο οποίος είχε αιχμαλωτιστεί μετά την καταστροφή της Χίου (1822) και μεταφέρθηκε στην Αμερική το 1828 από τον φιλέλληνα γιατρό S. G. Howe, αφηγείται τη ζωή του στο βιβλίο του *The Greek captive*, που εκδόθηκε το 1845.¹¹

the view to aid in his return to his own country, to relieve from slavery a large and suffering family, Charleston 1829.

11. *The Greek captive: a narrative of the captivity and escape of Christophorus Plato Castanis, during the massacre on the island of Scio by the Turks, written by himself*, Worcester 1845. Έπανεδόθηκε το 1851 με τον τίτλο *The Greek exile...*, ό.π. Η έκδοση του 1851 είναι μεταφρασμένη και στα ελληνικά: *Ο Έλληνας εξόριστος ή αφήγηση της αιχμαλωσίας και δραπέτευσης του Χριστόφορου Πλάτωνος Καστάνη κατά τη διάρκεια της σφαγής στη νήσο Χίο...*, μετάφρ. Χρήστου Γ. Γιατράκου, πρόλογος Μαρία-Ελευθερίας Γ. Γιατράκου, Αθήνα 2001.

Την ιδέα για τη συγγραφή του βιβλίου που παρουσιάζουμε είχε, όπως είπαμε, ένας αμερικανός εκδότης, το όνομα του οποίου είναι άγνωστο. Θά μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ήταν ένας από τους δύο εκδότες του που αναγράφονται στη σελίδα τίτλου βιβλίου (*Printed and published by Elliott and Palmer*), αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία που να στηρίζουν αυτή την υπόθεση. Στον πρόλόγό του ο εκδότης αναφέρει ότι γνώρισε τον Μέγγο και «ένιωσε την επιθυμία να εκδώσει μια καταγραφή των παρατηρήσεών του για την καλύτερη ενημέρωση του αμερικανικού λαού» (σ. 9). Σημειώνει επίσης ότι το βιβλίο γράφτηκε στο σύνολό του σχεδόν (με το χέρι) του εκδότη· μόνο όρισμένα σύντομα αποσπάσματα γράφτηκαν από τον ίδιο τον συγγραφέα. Στον εκδότη όφειλονται ακόμη οι σημειώσεις κάτω από το κείμενο (στη μετάφραση τοποθετούνται στο τέλος), όπου υπομνηματίζονται κάποια σημεία της αφήγησης και παρατίθενται κατάλογοι τουρκικών και αλβανικών λέξεων με αγγλική μετάφραση.

Το βιβλίο γράφτηκε με τη μέθοδο των ερωταποκρίσεων. Οι ερωτήσεις του εκδότη ήταν διατυπωμένες έτσι ώστε οι αναμνήσεις του Μέγγου (ανά αποτελέσουν, πάνω απ' όλα, μια πηγή ευχαρίστησης για το κοινό προς χάριν του οποίου αυτή η εργασία σχεδιάστηκε) (σ. 10). Ο εκδότης προσπάθησε, όπως λέει, να κάνει μια όσο το δυνατόν πιστή καταγραφή των αναμνήσεων του νεαρού Έλληνα, του οποίου εξαιρεί «την ορθότητα παρατήρησης [...], την καθαρότητα της αντίληψής του και την ακρίβεια της μνήμης του». Παραδέχεται όμως ότι δεν μπόρεσε να αποδώσει πάντοτε τη ζωηρότητα του ύφους του και ότι το έργο δεν είναι εντελώς απαλλαγμένο από σφάλματα, καθώς ο Πέτρος βασίστηκε εξ ολοκλήρου στη μνήμη του και η συνεργασία του με τον εκδότη δεν ήταν εύκολη αφού δεν είχαν μια κοινή γλώσσα επικοινωνίας – ο Μέγγος γνώριζε ιταλικά και γαλλικά, αλλά προφανώς δεν είχε προλάβει να μάθει αγγλικά. Προ-

σθέτει επίσης ότι ο Μέγκους αναχώρησε πριν από την έκδοση του βιβλίου (πρός ένα μακρινό μέρος αυτής της χώρας) (σ. 11), γεγονός που δεν του επέτρεψε να τόν ξαναρωτήσει για όριζόμενα περιστατικά.

Φιλολοξία του εκδότη είναι να προσφέρει στο μέσο αμερικανικό κοινό ένα χρήσιμο και ευχάριστο συγχρόνως ανάγνωσμα. Στόν πρόλογό του εξαιρεί τη σημασία της γλώσσας και της θρησκείας για τους Νεοέλληνες, τη στενή σχέση της αρχαίας με τη νέα ελληνική γλώσσα, καθώς και τις ήθικες αρετές των Νεοελλήνων, παρότι «τά δόγματα και τὰ μυστήριά τους έχουν κατά πολύ παρεκκλίνει από την αυθεντική καθαρότητα των έπτά εκκλησιών» (σ. 10). Οί αναφορές αυτές δείχνουν ότι ο εκδότης είχε μια καλή γνώση της ελληνικής πραγματικότητας και δεν ήταν ξένος προς την ιδεολογία του αμερικανικού μισσιοναρισμού που βρισκόταν την εποχή αυτή σε άνθιση.

Το βιβλίο αποτελείται από 21 κεφάλαια στα όποια ο Πέτρος Μέγκους αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο τη ζωή του από τὰ παιδικά του χρόνια έως τὸ 1828 – λίγο πριν φύγει, δηλαδή, για την Ἀμερική. Ἄς δοῦμε συνοπτικά τὸ περιεχόμενό του.

Ἡ αφήγηση αρχίζει με μιὰ λεπτομερή περιγραφή τῆς γενέτειράς του, τοῦ Κουκλουτζά τῆς Σμύρνης. Ὁ Μέγκους περιγράφει τὸν οἰκισμό και τὸ φυσικό περιβάλλον και αφηγείται περιστατικά από τὴν καθημερινή ζωή και ἱστορίες συγγενικῶν και ἄλλων προσώπων, ὅπως ἡ παραμάνα του, πὸν καταγόταν από τὴν Τριπολιτσά και εἶχε φτάσει αἰχμάλωτη στὴ Σμύρνη κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770. Μιλᾷ ἐπίσης για τὴ βιβλιοθήκη τοῦ πατέρα του πὸν εἶχαν στὸ σπίτι, για τὰ σχολεῖα ὅπου ἔμαθε τὰ πρώτα γράμματα, για τὴ φοίτησή του στὴ σχολή τῶν Κυδωνιῶν και κατόπιν στὴ «σχολή τοῦ Οἰκονόμου» στὴ Σμύρνη, δίνοντας λεπτομερεῖς πληροφορίες για τὶς μεθόδους διδασκαλίας και τὴν ἀμοιβή τῶν δασκάλων σὲ προϊόντα ἢ χρήματα.

Ἡ ἐκρῆξη τῆς ἐλληνικῆς Ἐπανάστα-

σης και οἱ βιοπραγίες στὴ Σμύρνη ὑποχρεώνουν τὸν 19χρονο Μέγκους νὰ ἐγκαταλείψει τὴ Σμύρνη. Με ἓνα αὐστριακό πλοῖο πηγαίνει στὴν Τεργέστη, χάρις τὸν διαπράτῃρο πὸν τοῦ ἐξασφάλισε ὁ γάλλος πρόξενος τῆς Σμύρνης, και ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Μεσολόγγι. Γεμάτος πατριωτικὸ ἐνθουσιασμό, εἶναι ἔτοιμος νὰ συμμετάσχει στὸν Ἄγωνα. Περί τὸν Νοέμβριο τοῦ 1821 μαζί με ἓνα σῶμα Ρουμελιωτῶν περνᾷ ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι στὴν πολιορκημένη ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες Πάτρα και συμμετέχει σὲ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἐπιστρέφει στο Μεσολόγγι και κατόπιν παίρνει μέρος σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Ἄρτα.

Ἡ ἀφιξη τοῦ στόλου τοῦ Μιαούλη στὸ Μεσολόγγι δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν Μέγκους νὰ ἀναζητήσει μιὰ θέση στὸ πλήρωμά του. Προσλαμβάνεται γραμματικὸς τοῦ ὑδραίου καπετάνιου και τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1822 συμμετέχει στὴ ναυμαχία τῆς Πάτρας, τὴν ὅποια και περιγράφει λεπτομερῶς. Λίγο ἀργότερα γνωρίζεται στὴν Ὑδρα με τὸν Σαχτούρη και μπαρκαφερί στὸ καράβι του. Τὸν Μάιο τοῦ 1822 παίρνει μέρος με τὸ πλήρωμα σὲ μιὰ ἐπιχείρηση στὴ Χίο, πὸν μόλις ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους· διασώζουν χιῶτες αἰχμαλώτους ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Τούρκων, ἐνῶ παράλληλα κάνουν ἀποβάσεις στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ για τὴ διάσωση κατοίκων πὸν εἶχαν παραμείνει ἐκεῖ.

Ἀπὸ τὴ θάλασσα ὁ Μέγκους θὰ βρεθεῖ σὲ λίγο και πάλι στὴ στεριά. Στὸ Ἄργος ἐντάσσεται στὸ σῶμα τῶν φιλελλήνων (στὸ *Φιλελληνικὸν Τάγμα*), ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ γάλλου ἀξιωματικοῦ L. J. Blondel, και ξεκινᾷ μαζί τους για τὸ Μεσολόγγι, ἀφοῦ ἔχει πάρει προηγουμένως τὸν βαθμὸ τοῦ ἀξιωματικοῦ ἀπὸ τὸν Κωλέττη. Συμμετέχει σὲ διάφορες πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις και ἰδιαίτερα στὴ μάχη τοῦ Πέτα (Ἰούλιος 1822), ὅπου ἀποδεκατίστηκε τὸ σῶμα τῶν φιλελλήνων.¹² Διασώζεται και μετὰ

12. Σὲ κατάλογο με ὀνόματα φιλελλή-

ἀπό περιπέτειες φτάνει στο Μεσολόγγι. Στο μεταξύ ἡ ὑγεία του ἔχει κλονιστεῖ βαριά καὶ ἀναχωρεῖ μέσω Ὑδρας καὶ Τήνου γιὰ τὴ Σύζορη. Ἀλλὰ δὲν παραμένει πολὺ ἐκεῖ. Βιοποριστικοὶ λόγοι τὸν υποχρεώνουν νὰ κάνει διάφορα ταξίδια στοῦ Αἰγαίου. Τὸ 1823 πηγαίνει μὲ ἕνα ἐμπορικὸ πλοῖο στὴ Κρήτη, ὅπου μένει ἐννέα μῆνες καὶ παίρνει μέρος σὲ κάποιες ἀψιμαχίες μὲ τοὺς Τούρκους. Τὸ 1826 πηγαίνει στὴ Σύρο καὶ στὴ Μυτιλήνη, ὅπου συμμετέχει σὲ ἐπιχειρήσεις ἀναζήτησης ψαριανῶν αἰχμαλώτων, στὴν Κρήτη καὶ στὰ παράλια τῆς Αἰγύπτου.

Μετὰ τὶς περιπλανήσεις αὐτές ὁ Μέγκους ἐγκαθίσταται στὴ Σύζορη. Τὰ πράγματα ἐκεῖ ἔχουν ἡρεμησεῖ, ὥστόσο οἱ σχέσεις μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων εἶναι πάντα τεταμένες. Στὴ Σύζορη θὰ ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει τοὺς ἀμερικανοὺς ἱεραποστόλους, ἰδιαίτερα τὸν Ἰωάνη Κίνγκ, ὁ ὁποῖος γοητεύει τὸν νεαρὸ Πέτρο μὲ τὴν ἄριστη θεολογικὴ του κατάρτιση καὶ τὰ κηρύγματά του, καὶ τὸν Josiah Brewer, ὁ ὁποῖος τὸ 1828 τὸν παίρνει μαζί του στὴν Ἀμερική. Ἀλλὰ δὲν μνημονεύει καθόλου τὸ γεγονός αὐτό. Ἡ ἀφήγησή του σταματᾷ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ μεγάλο ταξίδι.

νων, ὑπὸ τὸν Blondel, στοὺς ὁποίους φειλονται μισοί, συναντᾷ καὶ τὸ ὄνομα: Mengossi, Sous Lieutenant. Πρέπει νὰ εἶναι ὁ Πέτρος Μέγκους. Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο ἔχει συνταχθεῖ στοῦ Ἀνατολικὸ στίς 17 Ἰουλίου 1822, 13 ἡμέρες μετὰ τὴ μάχη τοῦ Πέτα. Σὲ ἕναν ἄλλο κατάλογο μὲ ἡμερομηνία 16 Ἰουλίου 1822, ποὺ περιέχει τὰ ὀνόματα ἐκείνων ποὺ ἀποζημιώθηκαν γιὰ τὰ πράγματα ποὺ ἔχασαν στὴ μάχη τοῦ Πέτα, ἀναφέρεται καὶ τὸ ὄνομα ἐνὸς συμριναίου φίλου τοῦ Μέγκους, τοῦ Βασιλειάδη (τὸν μνημονεύει στοῦ βιβλίου του, σ. 93, 294), ποὺ διακρίθηκε στὴ μάχη τοῦ Πέτα καὶ ἄλλου. *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, ἐκδ. Ἐμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. Ε΄, τχ. I, Ἀθῆνα 1963, σ. 278, 279.

Αὐτὸ εἶναι πολὺ συνοπτικὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου. Γενικὰ πρόκειται γιὰ μιὰ γοητευτικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα ἀφήγηση, σὲ πρῶτο πρόσωπο, μὲ πληθῆος πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἀνάστασι καὶ καταστάσεις ποὺ ἔζησε ὁ ἴδιος ἢ ποὺ τοὺ διηγήθηκαν ἄλλοι. Νέος μὲ περιέργειες καί, κατὰ πῶς φαίνεται, μὲ εὐκολία στὶς κοινωνικὲς συναναστροφές, ὁ Μέγκους πιάνει εὐκολὰ κουβέντα μὲ τὸν καθένα καὶ εἶναι ἕτοιμος νὰ ἀκούσει τὴν προσωπικὴ ἱστορία του, τίς μάχες στὶς ὁποῖες ἔλαβε μέρος ἢ ἄκουσε ἄλλους νὰ μιλοῦν γι' αὐτές, καὶ βέβαια τὰ κατορθώματά του. Μέσα ἀπὸ τίς διηγήσεις αὐτές καλύπτει γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης στὰ ὁποῖα δὲν ἦταν παρὼν, ὅπως τὸ κίνημα τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη, ἡ καταστροφὴ τῆς Χίου, ὁ θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, ἢ Ἐξόδος τοῦ Μεσολογγίου ἢ τὰ δεινὰ ποὺ ὑπέστησαν οἱ συμπατριῶτες του στὴ Σύζορη καὶ στὸν Κουκλουτζὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης. Ἡ ἀφήγησή του ἐμπλουτίζεται μὲ πορτραῖτα τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ 21 ποὺ, ὅπως λέει, γνώρισε ὁ ἴδιος: τοῦ Καραϊσκάκη, τοῦ Γιωργάκη Δουβουνιώτη, τοῦ Μιαούλη, τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, τοὺς ὁποῖους σκιαγραφεῖ μὲ ἀδρότητα καὶ ζωντάνια. Ἐχει κανεῖς τὴν αἴσθησι ὅτι ὁ Μέγκους θέλει νὰ μιλήσει γιὰ ὅλα, ὅσα εἶδε καὶ ὅσα ἄκουσε, μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ δώσει στὸν ἀναγνώστη μιὰ κατὰ τὸ δυνατόν πλήρη εἰκόνα τῆς Ἐπανάστασης. Ἡ φροντίδα αὐτὴ ὑπαγορεύεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τίς ἐρωτήσεις καὶ τὰ αἰτήματα τοῦ ἐκδότη τοῦ βιβλίου. Ἀλλὰ στοῦ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω.

Ἄν πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε κάτι στοῦ βιβλίου τοῦ Μέγκους, αὐτὸ δὲν εἶναι τόσο ἡ περιγραφή τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων, ὅσο τὸ πλῆθος τῶν ἀναφορῶν του στὴν καθἡμερινότητα, τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τίς νοοτροπίες στὴν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης καὶ στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια. Στὶς νεανικὲς ἀναμνήσεις του, ποὺ καταλαμβάνουν μὲγάλο μέρος τοῦ βιβλίου, ὁ Μέγκους ἀναπλάθει πτυχές ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Σύζορης καὶ τῆς γύρω περιοχῆς. Κινητοποιώντας τὴ μνήμη

του, θυμάται και περιγράφει με ζωντανά χρώματα την ιδεολογική αντιπαράθεση ανάμεσα στον σχολάρχη του Φιλολογικού Γυμνασίου Κωνσταντίνου Οικονόμου και τον μητροπολίτη της Σμύρνης, την οργάνωση της έλληνορθόδοξης κοινότητας και τις νεωτερικές πρωτοβουλίες της, όπως ή εισαγωγή πυροσβεστικών άντλιων και ή δημιουργία Τράπεζας, την εκτέλεση του αυταρχικού διοικητή της Σμύρνης Κιατίπογλου το 1816, τή διεύθυνση από τή Σμύρνη ενός θαρραλέου κλέφτη, του καπετάν Λιόλιου [Λάζου], που είχε συλληφθεί τήν ίδια εποχή από τον Καπουδάν πασά. Μεταφέρει επίσης αφηγήσεις που άκουσε για τις ταραχές που ξέσπασαν στη Σμύρνη το 1797 (σ. 24-25)· μία εποχή που διατηρήθηκε ζωντανή στη μνήμη των κατοίκων τής πόλης και στην όποια άνέτρεχαν οί μεγαλύτεροι μιλώντας με «σοβαρό ύφος» για τόν *Καιρόν τών ρεβελού* (έλληνικά στο κείμενο). Έκτενείς είναι, τέλος, οί αναφορές του στις καλλιέργειες και στά προιόντα, στην ποιμενική ζωή, στην πανίδα και χλωρίδα, στη δημογραφία τής Σμύρνης, στην επιδημία τής πανώλης, στά νοσοκομεία, στις αρχαιότητες τής περιοχής, και ιδιαίτερα τών Σάρδεων και τής Έφέσου, που τις επισκέφθηκε με ξένους, καθώς και στά ταξίδια του στην Κωνσταντινούπολη και στην Όδησό.

Από τόν καιρό που ήταν μαθητής στις Κυδωνίες (μετά τόν 1809/1810), θυμάται τόν σχολείο και τόν Βενιαμίν Λέσβιο, καθώς και τήν εκτέλεση ενός χριστιανού, που έξιολαμίστηκε και κατόπιν αποκήρυξε δημόσια τόν μωαμεθανισμό: «Και τι δέν έκαναν οί Τούρκοι για να τόν ήρεμήσουν, μέχρι και μεγάλα ποσά είπώθηκε ότι του ύποσχέθηκαν όλα, όμως, εις μάτην»· παρέμεινε ατάλαντευτος στην απόφασή του και άποκεφαλίστηκε «παρουσία πολλών συγκεντρωμένων, ανάμεσα στους όποιους ήταν και πολλοί Έλληνες» (σ. 41). Πιθανώς αναφέρεται στον νεομάρτυρα Γεώργιο από τή Χίο, που θανατώθηκε όμως τόν 1807. Είναι ενδιαφέρον ότι ή σχετική αφήγηση δέν

έχει τή συνηθισμένη στά συναξάρια τών νεομαρτύρων θρησκευτική φόρτιση. Καταγράφεται περισσότερο σαν ένα περιστατικό ένδεικτικό τής καταπίεσης τών χριστιανών από τούς μουσουλμάνους και του πολιτισμικού χάσματος που χωρίζει τις δύο κοινότητες. Ένα θέμα που επανέρχεται συχνά στο βιβλίο. Ό Μέγκους δέν κρύβει τήν αντιπάθειά του για τούς Τούρκους. «Ανατράφηκα με μία άποστροφή προς τούς Τούρκους», γράφει, «και δέ βρέθηκε τίποτα στην κατοπινή έμπειρία μου που να τήν λειάνει ή να τήν μετριάσει» (σ. 43). Τους κατηγορεί με κάθε ευκαιρία για άγραμματοσύνη, άμάθεια και βαρβαρότητα, σημειώνοντας σχετικά περιστατικά. Αναφέρεται, ώστόσο, με συμπάθεια σε περιπτώσεις Τούρκων που είχαν φιλικές σχέσεις με τήν οικογένειά του και δίνει άρκετες πληροφορίες για τις γιορτές, τις διασκέδασεις και τά σχολεία τους, για έναν τούρκο καφενέ στο Άφιον Καραχισάρ, καθώς και για έναν τελετουργικό χορό δερβίσηδων στον όποιο λέει ότι ήταν παρών.

Ό άρνητικός τρόπος με τόν όποιο ό Μέγκους βλέπει τούς Τούρκους, ένισχυμένος άσφαλώς και από τις έμπειρίες του στα χρόνια τής Έπανάστασης, εικονογραφεί τις σχέσεις τών δύο κοινοτήτων στα επαναστατικά χρόνια. Αν ή θρησκεία ήταν εκείνη που χάραζε, όπως λέει, «τις μεγάλες διαχωριστικές γραμμές» ανάμεσά τους (σ. 83), ή διάδοση τής έθνικης ιδεολογίας σε μεγάλο τμήμα τής έλληνορθόδοξης κοινότητας πριν από τήν Έπανάσταση συνετέλεσε ώστε να δημιουργηθεί στους κόλπους της μία συνείδηση πολιτισμικής άνωτερότητας άπέναντι στους Τούρκους και ή προσδοκία μιάς επικείμενης άλλαγής. Μαθητής στο Φιλολογικό Γυμνάσιο, ό Μέγκους θυμάται να συζητά με τούς συμμαθητές του για τις άθλιες συνθήκες στις όποιες ζούσαν και να τραγουδούν πατριωτικά τραγούδια του Ρήγα όταν βρίσκονταν έξω από τή σχολή. Τά τραγούδια αυτά, λέει άλλου, του τά είχε μάθει ένας θεός του, που εκ τών ύστερων πληροφορήθηκε ότι ήταν μέλος

τῆς [φιλικῆς] ἑταιρείας.¹³ Οἱ ἀναμνήσεις του αὐτὲς δὲν εἶναι ἕξω ἀπὸ τὶς πραγματικότητες τῆς ἐποχῆς. Ἀντίθετα, ὁ ἰσχυρισμὸς του ὅτι ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια ἐνωθε μεγάλῳ θαυμασμῷ γιὰ τοὺς κλέφτες καὶ τῆ στρατιωτικῆ ζωῆ, ποὺ ἐπηρεάσα καθοριστικά καὶ τῆ δικῆ του, καθὼς καὶ ἡ ἐξωραϊσμένη εἰκόνα τῶν κλεφτῶν ποὺ δίνει στὸ βιβλίῳ του ἀντανακλοῦν μεταγενέστερες ἀποτιμήσεις καὶ στερεότυπα.

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 εἶναι μιὰ μεγάλη στιγμή στὴ ζωῆ τοῦ Μέγγου. Ὅχι μόνο γιὰ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ συμμετάσχει σὲ ἕναν ἀγῶνα στὸν ὁποῖο πιστεύει, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν φέρνει σὲ ἐπαφῆ μὲ ἕναν καινούριο, πρωτόγνωρο κόσμο, τὸν κόσμον τῶν ὀρεσίβειων χωρικῶν, τῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ τῶν ναυτικῶν. Στὶς περιπλανήσεις του παρατηρεῖ καὶ καταγράφει τοὺς τόπους ἀπὸ τοὺς ὁποῖους περνάει, τὴ ζωῆ τῶν χωρικῶν, τὰ σπίτια τους, τὶς διατροφικὲς τους συνήθειες, τὸν χαρακτῆρα τους, τὴ στάση τους ἀπέναντι στὴν Ἐπανάσταση. Ἐντυπωσιάζεται ιδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἐγκαρδιότητα καὶ τὴ φιλοξενία τῶν Ρουμελιωτῶν—σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Μοραίτες ποὺ μόνο μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς βίας παρέχουν τρόφιμα στὰ στρατιωτικά ἀποσπάσματα—, παρατηρώντας ὅμως ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἴδια καὶ ἀπέναντι στοὺς Εὐρωπαίους ὅταν ὑποφιαστοῦν ὅτι οἱ τελευταῖοι μὲ τὴν παρουσία τους θέτουν σὲ κίνδυνον τὴν παραδοσιακὴ ἠθικὴ τῆς οἰκογένειας. Ὁ Μέγγου κατανοεῖ τὴ στάση τους καὶ παραθέτει στὰ ἑλληνικά τὴν παροιμία: «Μουσοῦ καὶ Μουσταφα ὅτῳ

σπήτησου μὴ βανεις» (σ. 142).

Στὶς ἀναμνήσεις του ἀπὸ τὴν Ὑδρα περιγράφει τὸ ἄγονο τοπιὸ τοῦ νησιοῦ, τὰ λιμάνια, τὰ ἐγκατεσπαρμένα στὶς πλαγιὰς (λευκὰ σπιτικάκια), καὶ στέκεται ιδιαίτερα στὰ ἀρχοντικά τοῦ Μιαούλη, τοῦ Τομπάζη καὶ τοῦ Κουντουριώτῃ μὲ τὴν «πολυδάπανη καὶ φινετσάτῃ ἐπίπλωσή τους», καμωμένα στὰ πρότυπα τῶν χωρῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ νότου ὅπου «αὐτοὶ οἱ εὐκατάστατοι Ὑδραῖοι διεξήγαγαν τὸ ἐπικερδὲς τους ἐμπόριον» (σ. 190). Περιγράφει ἐπίσης ἕνα μεσαῖο ἀστικὸ σπίτι, περιποιημένο καὶ τακτοποιημένο κι αὐτό, ὅπου οἱ γυναῖκες μιλοῦσαν μόνο ἄλβανικά καὶ δὲν μπορούσε νὰ ἐπικοινωνῆσει μαζί τους. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ εὐρωπαϊκῶν τύπου ἀρχοντικά τῆς Ὑδρας, στὸ Μεσολόγγι τὸ σπίτι ποὺ φιλοξενοῦσε τὸν Μαυροκορδάτο καὶ ἄλλους ἐνοίκους ἦταν εὐρύχωρο καὶ λιτό, στὰ πρότυπα τῆς τουρκικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἄν καὶ ἀμάθητος στὴ σκληραγωγία ὁ Μέγγου φαίνεται νὰ ἐξοικειώνεται γρήγορα μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ στρατοπέδου καὶ τοῦ πολέμου. Περιγράφει μὲ ἐνάργεια τὶς ταλαιπωρίες καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ μοιραζόταν μὲ τοὺς συντρόφους του, τὰ ἀταφα πτώματα στὰ πεδία τῶν μαχῶν, βιαιότητες μεταξὺ Ἑβραίων καὶ χριστιανῶν, τὴ σφοδρὴ ἀντιπαλότητα ἀνάμεσα σὲ γάλλους καὶ γερμανοὺς φιλέλληνες ποὺ ὄδηγοῦσε σὲ φονικὲς μονομαχίες, τὴν ἀμφιταλαντευόμενη στάση τῶν Ἀλβανῶν ἀπέναντι στὴν Ἐπανάσταση.

Μὲ ἀνάλογη ἐνάργεια περιγράφει καὶ τὴ ζωῆ τῶν στρατιωτῶν. Ἡ κυβέρνηση δὲν καταβάλλει πάντα τοὺς μισθοὺς ποὺ τοὺς ἔχει ὑποσχεθεῖ, τὸ καθημερινὸ τους συσσίτιο εἶναι λιγοστὸ καὶ πολλὲς φορὲς ἀνῆπαρκο, γεγονός ποὺ τοὺς ἀναγκάζει νὰ ἀναζητοῦν καὶ νὰ ἀπαιτοῦν μὲ κάθε τρόπο τὴν τροφή τους. Συνηθισμένο φαινόμενο ἀποτελοῦν καὶ οἱ λιποταξίες. Κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Πάτρας, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1821, πολλοὶ στρατιῶτες ἀφήνουν τὴ θέση τους γιὰ νὰ πᾶνε νὰ μαζέψουν τὶς ἐλιές τους. Ὁ Μέγγου ἀντιμετωπίζει μὲ

13. Μὲ τὴν ἀφορμὴ αὐτῆ, ὁ ἐκδότης παραθέτει σὲ σημείωση (σ. 309) ὀκτώ στίχους ἀπὸ τὸ γνωστὸ «Παιδιὰ τοῦ Ἡρακλέους» (βλ. Marcellus, *Chants du peuple en Grèce*, τ. I, Παρίσι 1851, σ. 168) καὶ μαζί δύο στίχους ἀπὸ τὸν Θούριο τοῦ Ρήγα (τὸν πρῶτο, Ὡς πότε παληκάρια..., καὶ ἕναν ἄλλο παρεμφερές), ἐνῶ στὸν πρόλογο του (σ. 12-13) σχολιάζει λέξεις καὶ ἐκφράσεις τῶν παραπάνω στίχων, ἐπισημαίνοντας τὴ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

ραλισμό τῆ λιποταξία τους: «ἡ συντήρηση τῶν περισσοτέρων, καθὼς καὶ τῶν οἰκογενειῶν του, ἐξαρτιόταν ἀπὸ τοὺς ἐλαϊῶνες τους» καὶ τὸ νὰ παραμελήσουν τῆ συγκρομιδῆ τοῦ καρποῦ «θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ νὰ ἐγκαταλείψουν τῆ μόνη τους ἐλπίδα γιὰ τὸ μέλλον» (σ. 138), γράφει, παρατηρώντας ὅτι ὁ «πατριωτισμὸς» δὲν μποροῦσε νὰ ἀπαιτήσῃ ἀπ' αὐτοὺς κάτι περισσότερο. Μὲ ἀνάλογο τρόπο ἀντιμετωπίζει καὶ τοὺς ἐπτανησιώτες ἐμπόρους ποὺ τροφοδοτοῦν τοὺς Τούρκους: «ἐπρόκειτο, ὅμως, γιὰ φτωχοὺς ἀνθρώπους καὶ θεωροῦσαν πῶς δὲ θὰ ἐβλαπταν καὶ τόσο τὸν ἀγώνα τῆς χώρας τους ἂν πρόσφεραν μερικὲς μπουκιὲς φαγητοῦ σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τους σὲ ἀντάλλαγμα ἑνὸς συγκριτικὰ μεγάλου ποσοῦ ἀπὸ τὴν περιουσία τῶν τελευταίων. Ὁ πειρασμὸς σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἦταν μεγάλος...» (σ. 140).

Ἡ ρεαλιστικὴ αὐτὴ ἀντιμετώπιση τῆς πραγματικότητος συμβαδίζει μὲ μιὰ ὀλόθερμη ὑποστήριξη τοῦ ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἕναν ἀπεριόριστο θαυμασμὸ γιὰ τοὺς σκληροτράχηλους ὄπλαρχηγούς. Ἐξάιρει τὴν ἀπλότητα, τὴν καρτερία καὶ τὴ τόλμη τῶν Ρουμελιωτῶν, τὴ σωματικὴ ρώμη καὶ τὴ γενναϊότητα τῶν Σφακιανῶν καὶ ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τὴ μορφή ἑνὸς ὠραίου Σουλιώτη ποὺ γνόρισε στὸ πλοῖο τοῦ Μιαοῦλη καὶ ὁ ὁποῖος διέπρεψε στὴ ναυμαχία τῆς Πάτρας: «ἡ εἰκόνα του ἔχει ἐντυπωθεῖ πολὺ ἔντονα καὶ μὲ μεγάλη εὐκρίνεια στὴ μνήμη μου, καθὼς στεκόταν εὐθυτενῆς καὶ μεγαλοπρεπῆς στὴν κουβέρτα...» (σ. 179). Ὁ θαυμασμὸς του γιὰ τοὺς ἀγωνιστὲς καὶ ἡ ἀφοσίωσή του στὴν ὑπόθεση τῆς Ἐπανάστασης τὸν κάνει νὰ ἀποκορδεῖ ὅτιδῆποτε ἐρχόταν νὰ σπιλώσει τὴν «υπόληψη τῶν Ἑλλήνων», ὅπως ἡ κατηγορία ποὺ εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ «ξένους» ὅτι ἕνα σῶμα Ἑλλήνων στὴ μάχη τοῦ Πέτα ἐγκατέλειψε τὴ θέση του (ὕπονοεῖ προφανῶς τὴ γνωστὴ κατηγορία ἐναντίον τοῦ Γώγου Μπακόλα).

Ἐνδιαφέρουσες, ἀλλὰ μὲ μιὰ τάση ἐξω-

ραϊσμοῦ καὶ πάλι, εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ Μέγκους καὶ γιὰ τὰ πληρώματα τοῦ στόλου τοῦ Μιαοῦλη. Ὑδραῖοι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ναυτικούς του, διαπνέονται ἀπὸ ἕνα πνεῦμα αὐτοπειθαρχίας ποὺ κάνει περιττὸ τὸν καταναγκασμὸ. Μιλοῦν ἐξίσου καλὰ τὰ ἀλβανικὰ καὶ τὰ ἑλληνικὰ καὶ διαθέτουν χιοῦμορ. Ἔτσι, ὅταν τοὺς ρωτᾶει ὁ Μέγκους γιὰ τὴν ὑπάρχον βιβλία στὰ ἀλβανικὰ, ἀπαντᾷ κάποιος: «Τὰ γράμματά μας γράφτηκαν σὲ ἕνα λαχανόφυλλο [...] καὶ ἕνας γάϊδαρος τὸ ἔφαγε» (σ. 166). Πρόκειται γιὰ ἕνα λαϊκὸ ὄρυλο μὲ εὐρεία διάδοση, σὲ διάφορες παραλλαγές. Μὲ τὴν ἐγγραμματοσύνη του καὶ τὴ γνώση ξένων γλωσσῶν, ὁ Μέγκους κερδίζει τὴ συμπάθεια καὶ τὸν θαυμασμὸ τῶν ναυτῶν. Τοὺς διαβάζει Βίους ἀγίων καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο, ποὺ μιλοῦσε γιὰ «ἕναν Κανδιώτη ποὺ ἔκανε πολλὰ θαυμαστὰ κατορθώματα, πῆρε μέρος σὲ μονομαχίε- νις κ.ο.κ. ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔβγαине πάντα νικητής» (σ. 168). Ὁ Ἐρωτόκριτος ἦταν τυπωμένος στὴ Βενετία καὶ τὸν εἶχε ἕνας αὐτῆς ποὺ δὲν ἤξερε νὰ διαβάξει.

Ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Μέγκους δὲν λείπει, τέλος, καὶ ἡ καταγραφή στοιχείων τοῦ παραδοσιακοῦ καὶ σύγχρονου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Περιγράφει τὸ τελετουργικὸ ἑνὸς γάμου καὶ μιᾶς ταφῆς καὶ παραθέτει στίχους ἀπὸ πατριωτικὰ τραγούδια. «Καθόμουν σὲ ἕναν καφενὲ στὸ Ἄργος», διηγεῖται, «ὅταν μοῦ εἰδείξαν ἕναν μικροκαμωμένο ἄνδρα ποὺ, καθὼς μοῦ εἶπαν, ἦταν ἕνας ντόπιος αὐτοσχεδιαστῆς ποιητῆς καὶ μουσικῆς». Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν γνωστὸ λαϊκὸ ποιητὴ Τσοπανάκο. «Κρατοῦσε μία λύρα, τὴν ὁποία μετὰ ἀπὸ λίγο ἄρχισε νὰ παίξει, καὶ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀκούσω διάφορα ἀπὸ τὰ αὐτοσχέδια τραγούδια του. Ἡ ποιότητά τους δὲν ἦταν διόλου εὐκαταφόρητη. Χρησιμοποιοῦσε μὲ μεγάλη εὐχέρεια τὴ γλώσσα του, ἔτρεφε ἔντονα πατριωτικὰ αἰσθήματα καὶ προσάρμοζε τοὺς μουσικοὺς σκοποὺς του στὸ πνεῦμα τῶν ποιητικῶν ἐξάρσεών του. Τὸν ἄκουγαν μὲ πολὺ μεγάλη προσοχὴ καὶ μπορῶ νὰ ἐπιβεβαιώσω τὴν ἱκανότητά του στὸ νὰ

προκαλεί συναισθηματικές δονήσεις» (σ. 214-215). Ἀμέσως μετὰ παραθέτει ἀπὸ μνήμης στίχους ἀπὸ δύο τραγούδια τοῦ Τσοπανάκου.¹⁴ Ἀπὸ τὴν Κρήτη, πάλι, ὁ Μέγγου δίνει στίχους ἀπὸ ἕνα πατριωτικὸ τραγούδι ποὺ ἀκουσε νὰ τραγουδιέται ἐκεῖ μὲ τὴ συνοδεία λύρας καὶ σχολιάζει: «ἡ μουσικὴ εἶναι ἀπλή καὶ κάπως μονότονη ἢ, ὅπως λέμε, μονόχορδη, ἀλλὰ δὲ στερεῖται χάρη οὔτε γλυκύτητα» (σ. 246).

Διαβάζοντας κανεὶς τὸ βιβλίον τοῦ Πέτρου Μέγγου, ἀναρωτιέται συχνὰ ἂν ὅλα ὅσα ἀφηγεῖται ὡς προσωπικὴς του ἐμπειρίας τὰ εἶχε πραγματικὰ ἢ ἂν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὸν ἴδιον ἢ τὸν ἐκδότη τοῦ βιβλίου. Ἡ ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλη. Γενικὰ, τὰ γεγονότα ποὺ ἀφηγεῖται ὁ Μέγγου ἀποδίδουν χοντρικὰ τὴν πραγματικότητα, χωρὶς νὰ λείπουν ὅμως κάποιες ἐπινοήσεις. Γιὰ παράδειγμα, ἡ διαβεβαίωσή του ὅτι ἦταν παρὼν ὅταν τραυματίστηκε ὁ Καραϊσκάκης στὸ Κομπότι (σ. 147)¹⁵ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (ἀρχὲς Ἰουνίου 1821) ὁ Μέγγου δὲν φαίνεται νὰ εἶχε φτάσει ἀκόμη στὴν Ἑλλάδα. Πιθανὸς τὴ σχετικὴ ἱστορία τὴν ἄκουσε ἀπὸ ἄλλους

καὶ τὴν ἐνσωμάτωσε στὴν ἀφήγησή του. Περισσότερες ἀμφιβολίες ἔχει κανεὶς γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ πλήθους τῶν λεπτομερειῶν μὲ τις ὁποῖες ὁ Μέγγου διαπθίζει τὰ περιστατικὰ ποὺ ἀφηγεῖται. Ἐδῶ ὅμως εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ παρεμβαίνει καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ βιβλίου, ὁ ὁποῖος δὲν ἀρέστηκε στὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου —ποῦ εἶναι ἐξἄλλου ὄρατὴ στὸν ἀναγνώστη (καλλιεργημένος λόγος, μεγάλες προτάσεις κλπ.)— ἀλλὰ ἐπαίξε καθοριστικὸ ρόλο καὶ στὴ συγγραφή τοῦ βιβλίου.

Σὲ ἕνα πρῶτο ἐπίπεδο, ὁ ἀμερικανὸς ἐκδότης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀρκετὲς γνώσεις γιὰ τὴν ἀρχαία καὶ τὴν πρόσφατὴ ἑλληνικὴ ἱστορία —στὶς σημειώσεις του, ἀλλὰ καὶ μέσα στὸ κείμενο, ὑπάρχουν παραπομπὲς στὸν *Νέο Ἀνάγασση*, στὸ βιβλίον *A picture of Greece in 1825* (1826) τῶν Emerson-Pecchio-Humphreys, στὸ *An historical sketch of the Greek revolution* (1828) τοῦ S. G. Howe, στὴν πρόσφατὴ τότε ἐκδόση τῆς ἀφήγησις τοῦ Stephanini (1829)—, κατηύθυνε μὲ τις ἐρωτήσεις του, ὅπως τὸ λέει ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος, τὴ μνήμη τοῦ Μέγγου. Τοῦ ζητᾶ νὰ θυμηθεῖ καὶ νὰ περιγράψει περιστάτικα ἀπὸ τὴ ζωὴ του καὶ ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ του στὴν Ἐπανάστασι καὶ ὁ Μέγγου ἀπαντᾷ ἀνάλογα. Βασικὸς σκοπὸς τοῦ ἐκδότη εἶναι νὰ ἱκανοποιήσει τις περιέργειες τοῦ ἀμερικανικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού: ἑνὸς κοινού ποῦ θὰ ἤθελε νὰ μάθει μὲ κάθε λεπτομέρεια ἀπὸ ἕναν αὐθεντικὸ μάρτυρα τῆς Ἐπανάστασις γιὰ τὰ ἠρωικὰ κατορθώματα ἑνὸς λαοῦ ποῦ κέρδισε μετὰ ἀπὸ πολύχρονο ἀγῶνα τὴν ἐλευθερία του, γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, τις συνήθειες καὶ τὰ ἦθη του.

Εἶναι ἐμφανὲς, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀφήγησις τοῦ Μέγγου εἶναι ἕνα κείμενο σαφῶς διαμεσολαβημένο· ὑπακούει δηλαδὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ στὶς ζητήσεις τοῦ ἐκδότη. Ἡ διαμεσολάβηση εἶναι φανερὴ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τοῦ κειμένου. Κατ' ἀρχὴν ἡ ἀφήγησις δὲν ἔχει πάντοτε αὐστηρὴ συνοχὴ καὶ συνέχεια. Ἀπαντώντας στὶς μᾶλλον

14. Ὁ Τσοπανάκος ἐγινε γνωστὸς στὸ φιλελληνικὸ κοινὸ ἀπὸ τὸ «A visit to Greece in the spring of 1825» τοῦ G. Pecchio, ποῦ περιέχεται στὸ βιβλίον *A picture of Greece in 1825*, τ. II, Λονδίνο 1826, σ. 54 (ὁ Τσοπανάκος ἀναφέρεται ἐδῶ ὡς «Cava [=Κάλας] di Dimitzana, surnamed the Sabaneco), καὶ ἀπὸ τις μεταφράσεις καὶ ἀναδημοσιεύσεις τοῦ παραπάνω ἔργου. Τὴ σχετικὴ ἀναφορὰ γνωρίζει καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ βιβλίου τοῦ Μέγγου. Τὰ τραγούδια τοῦ Τσοπανάκου ἐκδόθησαν ἀργότερα ἀπὸ τὸν τριπολιτσιώτη τυπογράφον Ν. Παππαδόπουλον (*Ἄσματα πολεμιστῆρια τοῦ ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνος...*, Ἀθήνα 1838).

15. Βλ. *Μακρυγιάννη Ἀπομνημονεύματα*, εἰσαγωγή-σχόλια Σπύρου Ι. Ἀσδραχᾶ, Ἀθήνα 1957, σ. 33.

ἀνακατωμένες ἐρωτήσεις τοῦ ἐκδότη —ὅπως ἦταν φυσικό σὲ μιὰ προφορική συνέντευξη—, ὁ ἀφηγητὴς περνάει συχνὰ ἀπὸ τὸ ἓνα θέμα στὸ ἄλλο, ἐνῶ ἡ μνήμη του δὲν τὸν βοηθᾷε πάντα στὴν ἀκριβή ἀπόδοση γεγονότων καὶ χρονολογιῶν. Στὸ ἐρωτηματολόγιο καὶ στὴν ἐπιμονή τοῦ ἐκδότη θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποδοθεῖ ἡ λεπτομερὴς ἀποτύπωση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἢ προσπάθεια νὰ καλυφθοῦν μέσα ἀπὸ διηγήσεις τρίτων γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης ποῦ δὲν εἶχε γνωρίσει ὁ Μέγκους, ὁ ἥρωικός τόνος στὴν περιγραφή τῶν μαχῶν, ἡ τάση ἐξωραϊσμοῦ προσώπων καὶ καταστάσεων, καθὼς καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τῆς ἀφήγησης μὲ ἀνεκδοτολογικὰ στοιχεῖα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι μιὰ σειρά («μικρῶν ἱστοριῶν») ποῦ διαλέγει νὰ ἀφηγηθεῖ ὁ Μέγκους στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου (σ. 291 κ.έ.), ἔτσι ὥστε νὰ ἀποκτήσει ὁ ἀναγνώστης μιὰ κατατοπιστικὴ εἰκόνα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῆς Σμύρνης». Ἐννοεῖται ὅτι ὁ Μέγκους ἦταν σὲ θέση νὰ ἀπαντήσῃ στὰ ἐρωτήματα τοῦ ἐκδότη. Εἶναι ἀμφίβολο ὅμως ἂν θὰ τὸ ἔκανε ἀπὸ μόνος του.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἐπίσης σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῆς ἀφήγησης νὰ παρεμβαίνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης, μὲ γνώμονα πάντα τὶς περιέργειες ἀλλὰ καὶ τὴ διευκόλυνση τοῦ μέσου ἀναγνώστη. Στὸν ἐκδότη φαίνεται νὰ ἀνήκουν, πάντως, οἱ συχνοὶ συσχετισμοὶ τῆς ἐλληνικῆς μὲ τὴν ἀμερικανικὴ πραγματικότητα, ὁ ὑπολογισμὸς τῶν τιμῶν, μισθῶν κλπ. σὲ δολλάρια, ἐνδεχομένως κάποιες ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα, καθὼς καὶ μιὰ προτεσταντικὴ θρησκευτικὴ ἀσθένεια καὶ ἠθικὴ ποῦ διατρέχει τὴν ἀφήγηση — τὴν ὁποία πάντως θὰ ἀποδεχόταν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μέγκους, ἐπιτρεασμένος ἀπὸ τὴ σχετικὴ διδασκαλία τῶν μισσιοναρίων. Γιὰ παραδείγμα, συχνὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς καὶ οἱ παραπομπὲς στὴ Βίβλο, καὶ ἰδιαίτερα στοὺς Ψαλμοὺς (στὸν στόλο τοῦ Μιαοῦλη, πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶνὸ φαγητό, ἓνας γέροντας διαβάζει τὸ 25ο ἐδάφιο τοῦ 22ου Ψαλμοῦ, ποῦ ἂν καὶ στὰ

ἀρχαῖα ἐλληνικά, λέει ὁ Μέγκους, αἶμαι βέβαιος, κανένας ἀπὸ μᾶς δὲ δυσκολεύτηκε νὰ τὸν καταλάβει», σ. 162)· οἱ ναῦτες τοῦ Μιαοῦλη ποῦ ἔχουν ἠλικία κάτω τῶν 22-23 ἐτῶν δὲν πίνουν κρασί· οἱ ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι ἀντιμετωπίζονται μὲ συμπάθεια καὶ χωρὶς προκατάληψη ἀπὸ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Σμύρνης (ποῦ εἶναι ἀλήθεια γιὰ τὴν περίοδο στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ βιβλίον) κλπ.

Ἡ διαμεσολάβηση καὶ οἱ παρεμβάσεις τοῦ ἀμερικανοῦ ἐκδότη ἀσφαλῶς στρογγυλεύουν τὴν ἀφήγηση τοῦ Πέτρου Μέγκους. Χάρη στὸν ἐκδότη, ὅμως, ἔχουμε στὴ δι-ἀθέσή μας ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Πέτρος δὲν θὰ τὸ ἔγραφε (καὶ πάντως ὄχι ἔτσι), καθὼς ἦταν ἔξω ἀπὸ τὶς προτεραιότητες ἐνὸς νέου ποῦ ἔφτανε ἀπὸ τὴ Σμύρνη σὲ μιὰ μακρινὴ καὶ ἀγνωστὴ χώρα, δὲν γινώριζε ἀκόμη τὴ γλώσσα τῆς καὶ ἔπρεπε νὰ ἐπιλύσει βασικὰ βιοποριστικὰ προβλήματα. Ἄλλὰ κάπως ἔτσι γράφονται αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ ἀπομνημονεύματα. Παρὰ ταῦτα, τὸ πλῆθος τῶν ἐλληνικῶν λέξεων καὶ ἐκφράσεων, οἱ παροιμίαι καὶ τὰ τραγούδια, ποῦ διατήρησε ὁ ἐκδότης ὡς δεῖγμα αὐθεντικότητας, ἀποκαλύπτουν κάτι ἀπὸ τὴ ζωντάνια τοῦ προφορικοῦ λόγου τοῦ Μέγκους, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ ἀφήγηση τοῦ μᾶς προσφέρει ἓνα πλούσιο πληροφοριακὸ ὕλικό γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὴν καθημερινότητα τῆς ἐποχῆς. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, τὸ βιβλίον ἔρχεται νὰ συμπληρώσει τὴν εἰκόνα ποῦ ἔχουμε ἀπὸ ἄλλα σχετικὰ ἔργα φιλελλήνων, ὅπως τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Μ. Raybaud (*Mémoires sur la Grèce*, 1824-1825), τὸ *Τάγμα τῶν Φιλελλήνων* τοῦ J. D. Elster (*Das Bataillon der Philhelenen*, 1828), ποῦ μεταφράστηκε πρόσφατα στὰ ἐλληνικά, τὰ Ἡμερολόγια τοῦ S. G. Howe. Τελικὰ, τὸ βιβλίον, ἐκδεδωμένο τῆ στιγμῇ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνεξάρτητου ἐλληνικοῦ κράτους, ἀποτελεῖ ἔκφραση τοῦ φιλελληνισμοῦ ποῦ εἶχε ἐκθρέψει ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 στὴν ἀμερικανικὴ ἡπειρο καὶ τὸν ὁποῖο ὁ συγγραφεὴς καὶ ἰδίως ὁ ἐκδότης προσπαθοῦν νὰ συντηρή-

σουν στις νέες πολιτικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί το 1830, με το ελληνικό πρόβλημα να προκαλεί «τόσους πολλούς διαξιφισμούς» και τις ευρωπαϊκές χώρες να άρνούται στους Έλληνες τη δυνατότητα (να κυβερνήσουν οι ίδιοι τους έαυτούς τους) (σ. 303).

Η μετάφραση του βιβλίου, καμωμένη από τον Βαγγέλη Κούταλη, βοηθάει πολύ στην απόδοση της ρέουσας γλώσσας του πρωτοτύπου. Υπάρχει όμως ένισοτε μια προσκόλληση στο κείμενο, ιδιαίτερα στην απόδοση όρισμένων τοπωνυμίων. Για παράδειγμα, το Napoli ή Napoli di Romania αποδίδεται στο κείμενο ως Νάπολη ή Νάπολη ντι Ρομάνια αντί Ναύπλιο, το Candia Κάνδια αντί Κρήτη, το Candioti Κανδιώτες αντί Κρητικοί κλπ. Η έκδοση συνοδεύεται με χρήσιμα στον αναγνώστη πραγματολογικά

και διευκρινιστικά σχόλια. έπισημαίνονται οι λέξεις και οι φράσεις που εμφανίζονται ελληνικά στο πρωτότυπο, διορθώνονται λάθη στις χρονολογίες κλπ. Χρήσιμος θα ήταν, πάντως, ένας κατατοπιστικός πρόλογος για το βιβλίο και τον συγγραφέα του (υπάρχει μόνο ένα σύντομο σημείωμα στο αυτό του έξωφύλλου και κάποιες αναφορές στα σχόλια). Το βιβλίο, καλοτυπωμένο και φιλικό στον αναγνώστη, αποτελεί μια καλή και ευπρόσδεκτη συνεισφορά στη νεότερη ελληνική ιστορία, και αυτό το χρωστάμε τόσο στον μεταφραστή και τους άλλους έπιμελητές του βιβλίου όσο και στον γιαννιώτικο έκδοτικό οίκο «Ισνάφι» που ανέλαβε το βάρος της έκδοσης.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΙΑΣ

Dino Cinel, *The national integration of Italian return migration, 1870-1929*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1991, 280 σ.

Linda Reeder, *Widows in white. Migration and the transformation of rural Italian women, Sicily, 1880-1920*, Τορόντο, University of Toronto Press, 2003, 322 σ.

Οι νέες θεωρητικές προσεγγίσεις του μεταναστευτικού φαινομένου που κυριάρχησαν στο χώρο των κοινωνικών επιστημών μετά το 1989, σε μια περίοδο εντεινόμενων και ποικιλόμορφων παγκόσμιων μετακινήσεων, έθεσαν σε αμφισβήτηση τα εθνοκεντρικά και ουσιοκρατικά ερμηνευτικά σχήματα και ανέδειξαν μεταξύ άλλων τις διεθνικές πρακτικές, τις υβριδικές ταυτότητες και τις έμφυλες αναπαραστάσεις του μεταναστευτικού υποκειμένου. Υπό την επιρροή των νέων αναλυτικών εργαλείων, η διεθνής βιβλιογραφία προσεγγίζει πολύπλευρα και σε βάθος τις σύγχρονες μαζικές μεταναστευτικές κινήσεις και παράλληλα επανεξετάζει την ευρωπαϊκή μετανάστευση προς την αμερικανική ήπειρο στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Δύο βιβλία που κυκλοφόρησαν σε απόσταση μιας δεκαετίας περίπου, εστιάζουν στη διατλαντική μετανάστευση και συγκεκριμένα στη μαζική αποδημία από τον ιταλικό Νότο. Το ενδιαφέρον των δύο έργων έγκειται στις νέες οπτικές που εισάγουν σε καθιερωμένα αντικείμενα έρευνας, όπως είναι τα οικονομικά εμβάσματα των πρώτων υπερπόντιων μεταναστών προς τις χώρες καταγωγής τους και ο ρόλος των γυναικών στη μεταναστευτική διαδικασία, καθώς και στα νέα πεδία που θέτουν προς θεωρητική επεξεργασία, όπως οι πολιτισμικές ροές και οι μετασχηματισμοί που προκαλούν.

Το έργο του Dino Cinel, *The national integration of Italian return migration 1870-1929*, ερευνά το υψηλό ποσοστό

παλινοστίσεων των Ιταλών μεταναστών από την Αμερική στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα (το υψηλότερο σε απόλυτα μεγέθη από κάθε άλλη εθνική ομάδα), την εισροή κεφαλαίου στις κοινότητες του ιταλικού Νότου και τον τρόπο με τον οποίο αυτό επενδύθηκε από τους ιδιώτες και το κράτος. Ο συγγραφέας συνδέει εξαρχής τη συγκεκριμένη αποδημία με το «πρόβλημα του ιταλικού Νότου» (*questione meridionale*), τη δυσκολία δηλαδή συμμετοχής του φτωχού αγροτικού Νότου στη διαδικασία πολιτικής συγκρότησης και οικονομικού εκσυγχρονισμού του ιταλικού κράτους μετά την εθνική ενοποίηση, και τη διερευνά σε συνάρτηση όχι μόνο με τις στοχεύσεις των κυβερνήσεων και των ομάδων συμφερόντων, αλλά και με τις προσωπικές επιδιώξεις και τις οικογενειακές στρατηγικές των ίδιων των μεταναστών. Ερμηνεύει επίσης τις επιλογές των κατοίκων των αγροτικών κοινοτήτων στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και των πιέσεων που δεχόταν η περιφερειακή οικονομία τους από το βιομηχανικό κόσμο. Εντάσσει τέλος το έργο του, όχι όπως θα περίμενε κάποιος, στη βιβλιογραφία που αφορά αποκλειστικά την ιταλική ιστοριογραφία, αλλά και σε εκείνη της ιταλοαμερικανικής κοινότητας. Όπως εξηγεί στην εισαγωγή (σ. 5-8), η αποτυχία της πλειονότητας των μεταναστών που επέστρεψαν στην Ιταλία να υλοποιήσουν τα σχέδια κοινωνικής ανέλιξης μέσα από την αγορά γης, οδήγησε σε νέα αναχώρηση και οριστική εγκατάσταση στην Αμερική. Η τραυματική αυτή προσωπική εμπειρία καθόρισε την πορεία πολλών Ιταλοαμερικανών και ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για το αίσθημα αποξένωσής τους από την αμερικανική κοινωνία.

Από τα εννέα κεφάλαια στα οποία διαρθρώνεται το έργο τα τρία πρώτα ανατρέχουν στο παρελθόν της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας και αναλύουν τις γεωγραφικές ιδιαιτερότητες, τις κοινωνικοοικονομικές δομές της περιοχής και την

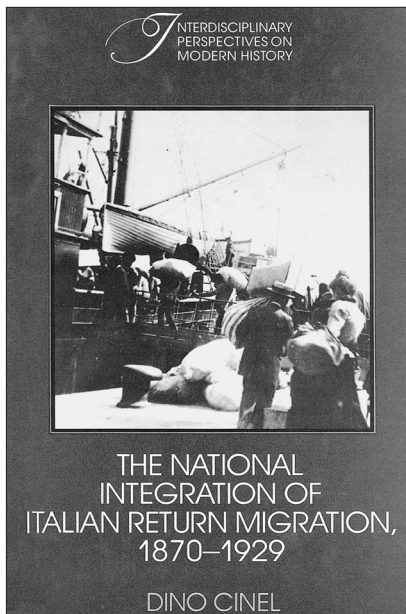
κουλτούρα των κατοίκων της. Καθίσταται έτσι σαφές πώς η αλληλοδιαπλοκή οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών δυναμικών δυσχέρανε τη συμπίεση του Νότου με τα προγράμματα ανάπτυξης του ιταλικού κράτους και οδήγησε στην απόφαση της προσωρινής μετανάστευσης στην Αμερική. Στο πλαίσιο της μακροχρόνιας δημόσιας συζήτησης που αναπτύχθηκε στην Ιταλία γύρω από τη μετανάστευση και τις δυσκολίες ενσωμάτωσης του αγροτικού Νότου, παρουσιάζονται αναλυτικά τα επιχειρήματα φιλελεύθερων, εθνικιστών και συντηρητικών, η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης απέναντι σε ένα φαινόμενο που αποκτούσε μαζικές αλλά και επικίνδυνες διαστάσεις και η σταδιακή ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των ιταλικών αρχών μπροστά στα ευεργετικά αποτελέσματα των εμβασμάτων (κεφ. 4). Αξιοποιώντας τις αμερικανικές και ιταλικές στατιστικές, ο συγγραφέας παραθέτει λεπτομερή στοιχεία για τα ταξίδια, το προφίλ των Ιταλών μεταναστών και τις διαφορές ανά περιφέρεια καταγωγής τους. Επικαλείται παραδείγματα από άλλες εθνικές ομάδες της Ευρώπης, καταρτίζει τυπολογίες παλινοστούτων και καταλήγει σε σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τα κίνητρα της αναζήτησης εργασίας στην Αμερική. Ατομικές και οικογενειακές στοχοθεσίες αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο οι επίδοξοι μετανάστες από το Νότο αντιλαμβάνονταν την κρίση της παραδοσιακής τάξης: όχι ως ρήξη με τις αγροτικές κοινότητές τους και πλήρη είσοδο στο βιομηχανικό κόσμο της Αμερικής, αλλά αντίθετα ως ευκαιρία μέσα από την προσωρινή προσφορά της εργατικής τους δύναμης για συμμετοχή στον έλεγχο των μέσων παραγωγής του αγροτικού Νότου (κεφ. 5).

Από τις αρχές πάντως του 20ού αιώνα είχε αρχίσει να γίνεται κατανοητό ότι «η μετανάστευση είχε καταστεί μία από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες της Ιταλίας» (σ. 141) και ότι η ροή των εμβασμάτων προς την Ιταλία χρειαζόταν κρατική προστασία

από τις καταχρήσεις των Ιταλών ιδιωτών τραπεζιτών που δρούσαν στην Αμερική, τις ανεπαρκείς ταχυδρομικές υπηρεσίες και τον ανταγωνισμό του αμερικανικού τραπεζικού συστήματος. Η μετατροπή με νόμο του κράτους το 1901 της Τράπεζας της Νάπολης σε μεταναστευτική τράπεζα που θα διαχειριζόταν τις αποταμιεύσεις των μεταναστών στην Αμερική, παρά τις πρακτικές δυσκολίες και αντιδράσεις που συνάντησε, αποτέλεσε μια ακόμα προσπάθεια του ιταλικού κράτους να εξορθολογίσει τη μεταναστευτική διαδικασία. Τα στοιχεία που παρατίθενται στο έκτο κεφάλαιο για τις διακυμάνσεις των εμβασμάτων που εισέρρεαν στο ιταλικό κράτος από το 1860 έως το 1925 είναι λεπτομερή, αποκαλυπτικά της νέας δυναμικής που αποκτούσε η ιταλική οικονομία στις αρχές του αιώνα και κυρίως της τόνωσης που υφίστατο ο υποβαθμισμένος Νότος.

Ο μετασχηματισμός της Νότιας Ιταλίας, επιτακτική ανάγκη από την εποχή της ιταλικής ενοποίησης, φαινότα να πράγματι να επιτυγχάνεται όχι μέσα από την κρατική παρέμβαση, αλλά χάρη στο «αόρατο χέρι της ελεύθερης αγοράς». Ωστόσο η ρυή κεφαλαίων δεν συνοδεύτηκε από μεταβολές στις δομές και τις νοοτροπίες, με αποτέλεσμα ο επιδιωκόμενος εκσυγχρονισμός να μην φτάσει ποτέ στο Νότο. Η εξόφληση των χρεών, η συντήρηση της οικογένειας, οι αυξημένες καταναλωτικές ανάγκες απορροφούσαν τα εμβάσματα των μεταναστών, ενώ η αγορά γης μονοπωλούσε το επενδυτικό ενδιαφέρον τους λόγω της κοινωνικής αξίας της γης και της διαθεσιμότητάς της σε μια περίοδο κρίσης της μεγάλης ιδιοκτησίας (κεφ. 7). Ο συγγραφέας ερμηνεύει τις συγκεκριμένες επιλογές των μεταναστών με κριτήρια τη δομή και τις ανάγκες της οικογένειας, την κουλτούρα και τις παραδόσεις, αλλά και τις περιορισμένες οικονομικές ευκαιρίες που παρείχαν οι κοινότητές τους. Δεν παραλείπει επίσης να υπογραμμίσει την περσάστια εσωτερική κοινωνική και οικονομική ανομοιογένεια του ιταλικού Νότου,

παρουσιάζοντας αναλυτικά τις ιδιαίτερες κάθε περιφέρειας με στοιχεία από τις τρεις κοινοβουλευτικές εκθέσεις που καταρτίστηκαν στην κρίσιμη μετά την ενοποίηση πεντηκονταετία: τις έρευνες «Τζακίνι», «Φάινα» και «Λορεντζόνι» (κεφ. 8).

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη, ο συγγραφέας προσεγγίζει ένα ευαίσθητο για δεκαετίες ζήτημα: τις καταγγελίες περί μεροληπτικής κρατικής διαχείρισης των αποταμιεύσεων των μεταναστών για επενδύσεις στο βιομηχανικό Βορρά (κεφ. 9). Με στοιχεία από τραπεζικές εκθέσεις αποδεικνύει ότι οι περιφέρειες του Νότου είχαν στην πραγματικότητα προνομιακή μεταχείριση στην εξασφάλιση χαμηλότοκων δανείων από τις κρατικές τράπεζες για την εκτέλεση δημόσιων έργων, ενώ οι βιομηχανικές και εμπορικές δραστηριότητες του Βορρά αποκλείονταν βάσει νομοθεσίας από τις δανειοδοτήσεις. Παραδέχεται όμως ότι το ιδιωτικό επενδυτικό ενδιαφέρον δεν εκδηλώθηκε στο Νότο—πολύ περισσότερο από την πλευρά των

ιδίων των μεταναστών—, ενώ και η κυβέρνηση με το πρόσχημα της εισροής επαρκών κεφαλαίων από την Αμερική εγκατέλειψε κάθε προσπάθεια αγροτικής μεταρρύθμισης στην περιοχή.

Έχοντας προσεγγίσει με οικονομικούς όρους το αποτυχημένο εγχείρημα της επιστροφής των μεταναστών στην Ιταλία, ο συγγραφέας επιχειρεί με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων να φωτίσει τον αντίκτυπο που είχε η αρνητική αυτή εμπειρία και σε ψυχολογικό επίπεδο. Η διάψευση των προσδοκιών, όπως σημειώνει στον επίλογο, μεταφράστηκε σε οργή προς το ιταλικό κράτος και τις δυσλειτουργίες του και σε αρκετές περιπτώσεις σε κίνητρο για νέα μετανάστευση και οριστική εγκατάσταση στην Αμερική.

Το έργο του Dino Cinel, σημείο αναφοράς σήμερα για τους μελετητές της ιταλικής μετανάστευσης, αποτελεί μία από τις πρώτες προσπάθειες της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας κατά τη δεκαετία του 1990 να επαναθεωρήσει τη μετανάστευση προς τις ΗΠΑ μέσα από τη διεθνική οπτική και με έμφαση στη διασύνδεσή της με το μετασχηματισμό των κοινοτήτων καταγωγής. Το πλούσιο αρχαιολογικό υλικό των ιταλικών κρατικών υπηρεσιών από το οποίο ο συγγραφέας άντλησε ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την οικονομική συμπεριφορά των Ιταλών μεταναστών και την κρατική πολιτική στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, σε συνδυασμό με την ιστορική ανάλυση των δομών του ιταλικού Νότου, αποκάλυψαν τα πραγματικά περιθώρια οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής. Δώδεκα χρόνια μετά, μια νέα έρευνα μετατόπισε το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον από το οικονομικό στο πολιτισμικό και από τους «εν κινήσει άνδρες» στις «ακινητοποιημένες γυναίκες» του Νότου.

Η μελέτη της Linda Reeder για τις «χήρες στα λευκά» της Σικελίας («*vedove bianche*») —γυναίκες των οποίων οι άντρες ζούσαν, απουσίαζαν όμως στην Αμερική— προσεγγίζει τη διατλαντική μετανάστευση

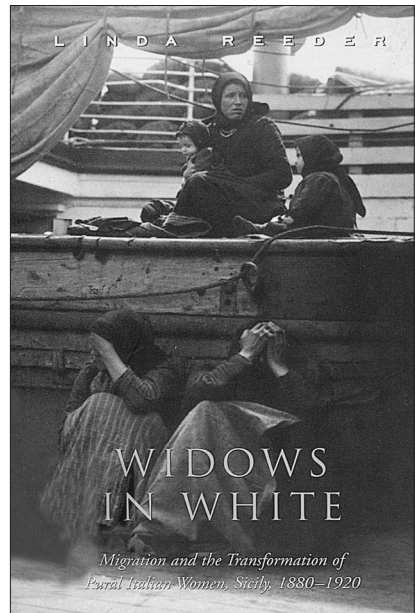
ως έμφυλη διαδικασία η οποία διαπερνά την καθημερινότητα των υποκειμένων καθορίζοντας τις εμπειρίες, τις αντιλήψεις, τις σχέσεις και τις πρακτικές τους. Θέτει νέα ερωτήματα σχετικά με το ρόλο των γυναικών στη μεταναστευτική διαδικασία και συμπληρώνει την εικόνα των επιρροών της υπερατλαντικής μετανάστευσης στον ιταλικό Νότο. Αξιοποιώντας ένα πλούσιο πρωτογενές υλικό από τα αρχεία της Σικελίας, ανασυνθέτει την ιστορία των 1.500 περίπου οικογενειών της Σουτέρρα, μιας αγροτικής ιταλικής πόλης η οποία στα τέλη του 19ου αιώνα απαντούσε στις προκλήσεις της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας με την προσωρινή μετανάστευση των ανδρών της στην Αμερική.

Στο πρώτο μέρος του έργου (κεφ. 1-4) η ερευνήτρια θέτει σε αμφισβήτηση παλαιότερες θεωρητικές προσεγγίσεις που ήθελαν τις γυναίκες των μεταναστών εγκαταλελειμμένες σε ένα «θηλιοποιημένο» περιβάλλον ανήμπορων και εξαρτημένων μελών, προβάλλοντας σημαντικές μεταβολές στη μητρότητα, το γάμο και τις οικονομικές δραστηριότητες. Καταγράφει πλήθος λαϊκών αντιλήψεων σχετικά με τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στη λειτουργία, τη δομή της οικογένειας και την ηθική των γυναικών και αντιπαράθετει σε αυτές επίσημα στοιχεία τα οποία αποκαλύπτουν πώς πραγματικά βίωναν οι Ιταλίδες του Νότου τη μετανάστευση των ανδρών τους: ως εκπλήρωση ενός βραχυπρόθεσμου οικογενειακού σχεδίου, το οποίο είχε και επίσημα τη συγκατάθεσή τους (π.χ. στις αιτήσεις για τη χορήγηση διαβατηρίου) αλλά και την οργανωτική και οικονομική υποστήριξή τους μέσα από τα ισχυρά κοινωνικά δίκτυά τους. Η έρευνα της συγγραφέως δεν επιβεβαιώνει τους φόβους ότι η απομάκρυνση των αντρών θα διατάραζε τη γονιμότητα των γυναικών και θα αύξανε τις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου. Δείχνει αντίθετα ότι αποφάσεις σχετικά με το γάμο και την οικογένεια λαμβάνονταν υπό την επίδραση περίπλοκων δυναμικών στις οποίες

συγκαταλέγονται οι ισχυροί πολιτισμικοί κώδικες του Νότου αλλά και η επαφή με το σύγχρονο βιομηχανικό κόσμο. Η μετανάστευση γενικά προβάλλεται ως μια συντηρητική δύναμη η οποία, χωρίς να κλονήσει κοινωνικές ιεραρχίες και πολιτισμικές αντιλήψεις, προσάρμοζε σταδιακά τον τρόπο ζωής των γυναικών του Νότου στις συνθήκες και απαιτήσεις της παγκόσμιας οικονομίας: δεν διευκόλυνε την έξοδό τους στην έμμισθη εργασία, τις μύησε όμως στην καταναλωτική κουλτούρα και σε μικροεπιχειρηματικές δραστηριότητες.

Στο ιδιαίτερα ενδιαφέρον δεύτερο μέρος της ερευνητικής δουλειάς της (κεφ. 5-6) η Reeder αναλύει τον τρόπο με τον οποίο η υπερατλαντική μετανάστευση επαναπροσδιόρισε τη θέση των γυναικών μέσα στο ιταλικό έθνος και διαμόρφωσε μια πιο ανεξάρτητη σχέση με το κράτος. Η απουσία των αντρών επιφόρτισε τις γυναίκες με νέους οικογενειακούς ρόλους και οικονομικές ευθύνες που τις έφεραν συνεχώς σε μεγαλύτερη επαφή με τις δημόσιες υπηρεσίες και τους κρατικούς θεσμούς. Χωρίς να έχουν αποβάλει τη χαρακτηριστική δυσπιστία της αγροτικής Σικελίας προς το κράτος και κινούμενες πάντα μέσα στα όρια που επέτρεπαν οι παραδοσιακοί ρόλοι της συζύγου και της μητέρας, οι γυναίκες εμφανίζονταν όλο και πιο συχνά στους διαδρόμους του δημαρχείου ως εκπρόσωποι των οικογενειών τους για να δηλώσουν τα νεογέννητα, να διεκδικήσουν αποζημιώσεις από τις ναυτιλιακές υπηρεσίες, να πραγματοποιήσουν υπερπόντιες οικονομικές συναλλαγές, να αναζητήσουν πληροφορίες για εξαφανισθέντες συζύγους και γιους. Ταυτόχρονα άρχιζαν να ενδιαφέρονται για τη σχολική φοίτηση των ιδίων και των παιδιών τους, καθώς αντιλαμβάνονταν την εγγραμματοσύνη ως προϋπόθεση της κοινωνικής ανόδου της οικογένειας, αλλά και ως προσωπικό εφόδιο για την καλύτερη διεκπεραίωση των οικογενειακών υποθέσεων. Στις νυχτερινές τάξεις οι γυναίκες δεν μάθαιναν μόνο να διαβάζουν και να γράφουν, γνώριζαν επι-

σης τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους ως μητέρες, σύζυγοι και γυναίκες της Ιταλίας και σταδιακά ενσωματώνονταν στη «φανταστική κοινότητα» του ιταλικού έθνους ως πολίτες, αναγνώστριες, αλλά και καταναλώτριες. Η εγγραμματοσύνη, σε συνδυασμό με τις νέες οικονομικές δυνατότητες που παρείχαν τα εμβήματα, επέτρεψαν πράγματι την όλο και μεγαλύτερη πρόσβαση των γυναικών στον επαρχιακό Τύπο και μέσω αυτού στη λαϊκή κουλτούρα, στις διαφημίσεις και στην αναπτυσσόμενη καταναλωτική οικονομία.

Η Linda Reeder, ακολουθώντας το νέο ιστοριογραφικό ρεύμα προσέγγισης της ιστορίας του ιταλικού Νότου που έχει αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες, υιοθετεί τη διεπιστημονική προσέγγιση, το φύλο ως βασικό αναλυτικό εργαλείο και το νοικοκυριό ως πεδίο μελέτης για να αναδείξει νέες πτυχές της υπερπόντιας ιταλικής μετανάστευσης. Πρόκειται για επιλογές οι οποίες, όπως υποστηρίζει, μπορούν να συνεισφέρουν στη μελέτη των σύγχρονων διεθνικών μεταναστευτικών ροών και παράλληλα να

θέσουν νέα ζητήματα προς διερεύνηση σε σχέση με το φύλο. Η μελέτη της ωστόσο αφήνει αναπάντητα ερωτήματα ως προς την ισχύ των πατριαρχικών κωδικών στη μετασχηματισμένη κοινωνία της Σικελίας με την επιστροφή των μεταναστών. Αν και τονίζεται στην εισαγωγή ότι η μετανάστευση δεν επέφερε την ισότητα στις σχέσεις των δύο φύλων (σ. 15), δεν διερευνάται στη συνέχεια αν οι γυναίκες κατάφεραν τελικά να διατηρήσουν τις «ανδρικές αρμοδιότητες» που είχαν προηγουμένως αναλάβει. Σχολιάζεται επίσης εκτενώς ο κοινωνικός έλεγχος που υφίσταντο οι «αχήρες στα λευκά» ως προς την ηθική τους (κεφ. 2), όχι όμως και το γιατί οι ευθύνες της οικογένειας δεν περνούσαν στη δικαιοδοσία των υπόλοιπων αρρένων της οικογένειας. Η μετανάστευση προβάλλεται γενικά ως μια απελευθερωτική δύναμη που δρα με ομοιογενή τρόπο στη ζωή όλων των γυναικών της Σουτέρα, επιτρέποντας στις οικογένειές τους να παραμένουν δεμένες και προσηλωμένες στην κοινωνική ανέλιξή τους, παρά το όποιο ψυχολογικό κόστος, τις οικονομικές δυσχέρειες, την εξάφανση ή το θάνατο των αντρών.

Αν από τη μελέτη του Cinel διαφάνηκε ότι οι διεθνικές πρακτικές των μεταναστών δεν αποτελούν ιδιαιτερότητα της σύγχρονης

παγκοσμιοποιημένης εποχής, αλλά γνώρισμα επίσης της στροφής του 20ού αιώνα, η συμβολή της Reeder έγκειται όχι μονάχα στη διάλυση των όποιων μύθων σχετικά με τον παθητικό ρόλο όσων γυναικών δεν συμμετείχαν άμεσα στη μεταναστευτική διαδικασία, αλλά και στην προβολή της σημασίας της διακίνησης ιδεών, προτύπων συμπεριφοράς και κοινωνικού κεφαλαίου στις κοινότητες καταγωγής, αγαθών που στη διεθνή βιβλιογραφία αποδόθηκαν πρόσφατα ως κοινωνικά εμβάσματα (*social remittances*). Ειδικά όμως για την Ελλάδα, τα δύο έργα αποκτούν ένα πρόσθετο ιστορικό ενδιαφέρον λόγω των πολλαπλών αναλογιών μεταξύ του παραδείγματος του ιταλικού Νότου και της προπολεμικής υπερατλαντικής μετανάστευσης από την Πελοπόννησο. Η ιταλική περίπτωση, αντικείμενο συζητήσεων στο ελληνικό κοινοβούλιο στις αρχές του 20ού αιώνα και πηγή έμπνευσης για τη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής, μπορεί σήμερα να αποτελέσει γόνιμο ερέθισμα για μια αντίστοιχη ιστορική ανάλυση της συνεισφοράς της υπερατλαντικής μετανάστευσης στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό των κοινοτήτων καταγωγής των Ελλήνων αποδήμων.

ΓΙΩΓΓΑ ΤΟΥΡΓΓΕΛΗ

Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009, 498 σ.

Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, 392 σ.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΝΗΛΙΚΙΩΝΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

Η ιστορία της εργασίας, των εργασιακών σχέσεων και της εργατικής διαμαρτυρίας ταυτίστηκε κατά τη δεκαετία του '70 με την ανερχόμενη τότε νέα κοινωνική ιστορία. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90

γύρω από αυτό το πεδίο καταγράφηκαν ορισμένες από τις πιο σημαντικές αντιπαραθέσεις για τις μεθόδους, τις προσεγγίσεις και τις θεωρητικές παραδοχές της σύγχρονης ιστοριογραφίας. Σήμερα αρκε-

τοί αμφισβητούν ότι μπορεί να αποτελεί αυτόνομη ιστορική θεματική. Η ιστορία της εργασίας μοιάζει να είναι σε κρίση – όπως και η κοινωνική ιστορία της οποίας αποτελούσε κεντρική συνιστώσα. Στα μεγαλύτερα διεθνή περιοδικά συναντά κανείς όλο και λιγότερα άρθρα γύρω από ζητήματα σχετικά με την εργασία, στα μεγάλα διεθνή συνέδρια γίνονται όλο και λιγότερες σχετικές ανακοινώσεις, στη διεθνή βιβλιογραφία εμφανίζονται όλο και λιγότερα νέα βιβλία με αυτή τη θεματική. Δεν είναι όμως τόσο ζήτημα ποσότητας. Κυρίως φαίνεται ότι η ιστορία της εργασίας έχει χάσει τη διανοητική ζωτικότητα που είχε κάποτε. Έχει κλονιστεί η παλαιότερα προνομιακή της σχέση τόσο με τις πολιτικές της κοινωνικής χειραφέτησης όσο και με τις πολιτικές της ιστορικής γραφής. Και πώς αλλιώς άλλωστε, όταν οι όροι της εργασίας που διαμορφώθηκαν τους τελευταίους δύο αιώνες ανατρέπονται λίγο λίγο κάθε μέρα στη συγχυρία του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, όταν οι πολιτικές ιδεολογίες που ταύτιζαν την εργασία με την κοινωνική χειραφέτηση απαξιώθηκαν μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, όταν αμφισβητήθηκαν στην ιστοριογραφία ως τελεολογικές και μερικές οι κυρίαρχες ιστορικές αφηγήσεις για την οργάνωση των κοινωνιών και την εξέλιξη της εργασίας στο σύγχρονο κόσμο. Η σημερινή ιστορία της εργασίας, απότοκο των προηγούμενων ανακατατάξεων, δεν έχει ακόμη κατασταλάξει στα χαρακτηριστικά της. Έχει οπωσδήποτε επεκταθεί έξω από το δυτικό κόσμο και έχει στραφεί στην πολύ σύγχρονη εποχή, αλλά έχει πάψει πια να προσελκύει τόσο τις πολυπληθείς ερευνητικές δυνάμεις που επιστράτευε κάποτε όσο και ιδιαίτερα καινοτόμες μεθοδολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, να ανοίγεται σε νέες θεματικές.

Η ελληνική ιστοριογραφία έμεινε για καιρό μακριά από παρόμοιους προβληματισμούς. Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχε ιστορία της εργασίας στα καθ' ημάς. Απουσίαζε εξάλ-

λου ως θεματική στο μεγάλο ιστοριογραφικό συνέδριο του 2002*. Υπήρξαν βέβαια σημαντικές μελέτες ήδη από τη δεκαετία του '80. Αλλά δεν αυγάτισαν ποτέ, δεν έγιναν διακριτή κατεύθυνση με προοπτικές ανάπτυξης, όπως εξάλλου και η κοινωνική ιστορία γενικότερα. Κυρίως δεν αναπτύχθηκαν εκείνες οι ιστορικές προσεγγίσεις που θέτουν τα υποκείμενα, τις σχέσεις και τη ζωή τους στο επίκεντρο της ιστορικής διερεύνησης και αναδεικνύουν την πολιτική τους σημασία. Δεν είναι εδώ ο τόπος για να αναπτύξω τους λόγους. Σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά και τους μετασχηματισμούς της ελληνικής ιστοριογραφίας τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Φτάνει να πω ότι η ιστορία της εργασίας ως κοινωνική ιστορία –σε οποιαδήποτε εκδοχή της– δεν ταίριαζε στα ενδιαφέροντα και τους προβληματισμούς των επικρατέστερων τάσεων της λεγόμενης «νέας ελληνικής ιστορίας», που περιστράφηκαν για καιρό γύρω από ερωτήματα για το είδος του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και τις σχέσεις ανάμεσα στην οικονομία, το κράτος και την πολιτική. Οι άνθρωποι σ' αυτές τις σχέσεις έμειναν εν πολλοίς απέξω. Το ίδιο και οι θεωρητικές επεξεργασίες που ταράκουνησαν τη διεθνή ιστοριογραφία: σπάνια τροφοδότησαν ρητά την εγγώρια ιστορική έρευνα. Όσες αντιπαραθέσεις εκδηλώθηκαν –και ήταν έντονες– παρέμειναν σε αφηρημένο επίπεδο.

Σε αυτό το τοπίο η σχεδόν ταυτόχρονη κυκλοφορία τον περσινό χειμώνα των δύο βιβλίων που παρουσιάζω εδώ συνιστά τομή. Είναι αλήθεια ότι την τελευταία δεκαετία διάφορες όψεις της ιστορίας της εργασίας τράβηξαν το ενδιαφέρον νέων ιστορικών που εκπόνησαν σημαντικές διδακτορικές διατριβές. Οι δύο μελέτες ανήκουν σε αυτό το νέο ιστοριογραφικό «κύμα», ακολουπούν σε προηγούμενες

* Είχε προβλεφθεί από την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου σχετική ανακοίνωση, η οποία όμως δεν έγινε. (Σημ. Συντ. Επιτρ.).

επεξεργασίες για να θέσουν νέα ερωτήματα και συγχρόνως παρακολουθούν τις επεξεργασίες στη διεθνή ιστοριογραφία. Είναι και οι δύο επεξεργασμένες εκδοχές διδακτορικών διατριβών. Η Λήδα Παπαστεφανάνη υποστήριξε τη διδακτορική της διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης το 2002, ενώ η Δήμητρα Λαμπροπούλου στο αντίστοιχο τμήμα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών το 2008.

Οι δύο μελέτες έχουν σημαντικά κοινά σημεία: εστιάζουν σε έναν εργασιακό κλάδο (την κλωστοϋφαντουργία, την οικοδομή), και κυρίως στους ανθρώπους που εμπλέκονται ως υποκείμενα εκμετάλλευσης και δράσης σε αυτόν, ενώ συνδέουν τα ευρήματά τους με την κοινωνική και πολιτική συγκυρία στην οποία εντάσσεται το αντικείμενό τους (το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, οι δύο μετεμφυλιακές δεκαετίες): αναλύουν σε βάθος τις διαφορετικές παραμέτρους του θέματός τους με θεωρητική εργήγορη και στηρίζουν την επιχειρηματολογία και τις ερμηνείες τους με πλούσια συνδυαστική τεκμηρίωση και δίνουν και τα δύο κεντρικό ρόλο στη διάσταση του φύλου. Έχουν όμως συγχρόνως ουσιαστικές διαφορές: εκτός από τον εργασιακό κλάδο και την περίοδο, διαφέρουν σημαντικά ως προς τη μεθοδολογική στρατηγική και τις θεωρητικές παραδοχές, εντέλει ως προς την ιστοριογραφική πολιτική που χαράσσουν. Τοποθετούνται δηλαδή με διαφορετικό τρόπο απέναντι στις ιστοριογραφικές παραδόσεις, εγχώριες και μη, που υπαινίχθηκα παραπάνω. Και αυτό κάνει τη διαδοχική ανάγνωσή τους ακόμη πιο συναρπαστική. Ας τα γνωρίσουμε λοιπόν από λίγο πιο κοντά.

Το βιβλίο της Λήδας Παπαστεφανάνη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, εξετάζει μέσα από την περίπτωση της βιομηχανίας Ρετσίνα τις επιπτώσεις που είχαν οι

τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, ιδίως στον καταμερισμό εργασίας στο εργοστάσιο, στις αμοιβές και τις συνθήκες εργασίας, καθώς και την οργάνωση και τη συλλογική δράση εργατών και εργατριών. Η συγγραφέας προαναγγέλλει προγραμματικά ότι θα χρησιμοποιήσει συνδυαστικά τις αναλυτικές κατηγορίες της τάξης και του φύλου στην πραγμάτευσή της, θέτοντας το ερώτημα ποια είναι η σχέση ανάμεσα στον τεχνικό και τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τις επιπτώσεις τους τόσο από τη σκοπιά των εργοδοτικών στρατηγικών όσο και από εκείνη των εργατικών επιλογών επιβίωσης. Στηριγμένη σε νέο αρχαιολογικό και ενήμερη των ιστοριογραφικών συζητήσεων για τα ζητήματα που εξετάζει, η μελέτη διερευνά ύψεις της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία, εμβληματικό βιομηχανικό κλάδο, κινητήρια δύναμη της εκβιομηχάνισης, αλλά και βιομηχανία που ταυτίστηκε με τη μαζική εργασία γυναικών και παιδιών.

Η μελέτη είναι διαρθρωμένη σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος σκιαγραφεί τη νέα κοινωνική πραγματικότητα της εκβιομηχάνισης στον Πειραιά όπως διαμορφώνεται από τα τέλη του 19ου αιώνα ως το τέλος του Μεσοπολέμου, τη σύνθεση του πληθυσμού, τη διαμόρφωση της εργατικής αγοράς εργασίας, τις συνθήκες διαβίωσης των εργατικών στρωμάτων και τους μετασχηματισμούς τους στο χρόνο καθώς και τις μορφές κοινωνικότητας που αναπτύσσουν.

Το δεύτερο μέρος εστιάζει στον κλάδο της βαμβακουργίας ως κατεξοχήν κλάδο της εκβιομηχάνισης διεθνώς και στην Ελλάδα, και ειδικότερα στις τεχνολογικές αλλαγές στο εσωτερικό του. Η τεχνολογία αναδεικνύεται εδώ ως βασικός συντελεστής στην οργάνωση της εργασίας και την εργασιακή διαδικασία. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα. Εξετάζεται ως οικογενειακή επιχείρηση και παρακολουθούμε τη διαδρομή της, από την ίδρυσή της το 1872 ως το

κλείσιμό της το 1981. Και εδώ η έμφαση είναι στις τεχνολογικές προϋποθέσεις και δυνατότητες της επιχείρησης και στους τρόπους με τους οποίους διαφορετικοί παράγοντες επιδρούν στην οργάνωση της εργασίας.

Το τρίτο μέρος αφορά ακριβώς αυτή την τελευταία διάσταση, την εργασία. Η Λήδα Παπαστεφανάκη εξετάζει συστηματικά όλες τις όψεις της εργασίας που οι πηγές της της επιτρέπουν να προσεγγίσει: τη σύνθεση του προσωπικού· τις αμοιβές και τα διαφορετικά συστήματά τους και πώς συνδέονται με τον τεχνικό και τον έμφυλο καταμερισμό· τις ειδικότητες, πώς συγκροτούνται και τι σημαίνουν στην οργάνωση της εργασίας, τη θέση που έχει στην εργασιακή διαδικασία κάθε εργάτης και κάθε εργάτρια· τις συνθήκες εργασίας, δηλαδή το ζήτημα του ωραρίου, τα εργατικά ατυχήματα, αλλά και τις επαγγελματικές ασθένειες που ευδοκιμούν στον κλάδο· τις πρακτικές που αναπτύσσουν οι εργοδότες για να εξασφαλίσουν τη συναίνεση των εργαζομένων· και τέλος τη συλλογική εργατική δράση, το συνδικαλισμό και τις απεργίες.

Κεντρική έννοια στην ανάλυση, εκείνη με βάση την οποία η Λήδα Παπαστεφανάκη συνδέει τα τρία μέρη της μελέτης της, είναι η προλεταριοποίηση ή καλύτερα η αποειδίκευση. Η αποειδίκευση ταυτίζεται με την ένταξη στη μισθωτή εργασία, τόσο για άντρες όσο και για γυναίκες, και επέρχεται με την απώλεια των μέσων παραγωγής στο επίπεδο της οικογένειας. Ωστόσο οι επιπτώσεις της είναι διαφορετικές για το κάθε φύλο. Ο λόγος είναι ότι οι εργοδοτικές πρακτικές αναπαράγουν μέσα στο εργοστάσιο τις ανισότητες που απορρέουν από τις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις έξω από αυτό. Αυτό αποτυπώνεται στο σύστημα των αμοιβών, στη διαμόρφωση των ειδικοτήτων, στις θέσεις εργασίας αλλά και στη διάρκεια της εργασιακής σχέσης όπως και στη μεταχείριση των εργαζομένων.

Τα βασικά συμπεράσματα της μελέ-

της μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: Οι εργοδοτικές πολιτικές (περιοδική εποχική εργασία, περιστασιακό εργατικό δυναμικό, χαμηλό επίπεδο τεχνολογικών υποδομών) εναρμονίζονται με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τις σχέσεις των φύλων και δίνουν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της στη βιομηχανική αγορά εργασίας στον Πειραιά κατά την περίοδο που εξετάζεται: μεγάλη κινητικότητα των εργατριών, υψηλή περιουσιακή ανεργία των αντρών και εκτεταμένη παιδική εργασία. Οι εργοδότες ωφελούνται από το χαμηλό κόστος της γυναικείας εργατικής δύναμης, το οποίο απορρέει από το γεγονός ότι η εργασία των γυναικών θεωρείται από όλους «ανειδίκευτη» και «προσωρινή». Οι αντιλήψεις για τον «ανειδίκευτο» και «προσωρινό», «συμπληρωματικό» χαρακτήρα της γυναικείας εργασίας τους επιτρέπει να διαχωρίζουν τους εργαζόμενους σε έναν μικρό πυρήνα σταθερών εργατών και εργατριών και σε μια πλειοψηφία εργατριών που δουλεύουν περιοδικά για μικρά, λίγο πολύ, χρονικά διαστήματα. Στις ίδιες αντιλήψεις στηρίζεται επίσης ο έμφυλος καταμερισμός της

εργασίας μέσα στο εργοστάσιο και στα διαφορετικά τμήματά του, που εντέλει ταυτίζεται με τον τεχνικό καταμερισμό εργασίας. Με άλλα λόγια, κατά τη Λήδα Παπαστεφανάκη, οι εργοδότες στρέφουν προς όφελός τους την ανισότητα των έμφυλων σχέσεων, εξασφαλίζοντας έτσι και αναπαράγοντας όχι μόνο την εκμετάλλευση αλλά και την ηγεμονία τους στην εργατική τάξη. Ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας αποτυπώνεται στην ανισότητα των ημερομισθίων και εδραιώνεται μέσα από την ιεράρχηση των ειδικεύσεων. Οι πολλαπλές μορφές αμοιβής, και κυρίως η εκτεταμένη αμοιβή με κατ' αποκοπή εργασία και με υπεργολαβίες, αυξάνουν την εργασιακή πίεση, εντατικοποιούν την εργασιακή διαδικασία και διασπών το εργατικό δυναμικό. Κατ' επέκταση, ο κατακερματισμός του εργατικού δυναμικού στην κλωστοϋφαντουργία του μεσοπολέμου, οι σχέσεις ανισότητας και ιεραρχίας που το διαπερνούν, σε συνδυασμό με την αστική ηγεμονία, περιορίζουν το εύρος της εργατικής συλλογικής δράσης. Παρά τις αλληπάλληλες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, η συλλογική δράση παραμένει αποσπασματική και ασυνεχής, η συνδικαλιστική συμμετοχή χαμηλή και η πολιτικοποίηση των αιτημάτων δυσχερής.

Η ανάλυση στηρίζεται σε ένα ιδιαίτερα πλούσιο εύρος πρωτογενών πηγών. Πηγές δύστροπες και αποσπασματικές, όπως είναι κυρίως το αρχείο της επιχείρησης, πιο φλύαρες αλλά με προβλήματα αξιοπιστίας, όπως είναι οι συνδικαλιστικές ή οι κομματικές, οι πρωτογενείς πηγές αξιοποιούνται στη μελέτη μέσα από συστηματικούς συνδυασμούς. Ας μνημονεύσω ορισμένες από τις πηγές αυτές για να φανεί η ποικιλία τους: εκτός από το αρχείο της επιχείρησης Ρεσίνα, χρησιμοποιούνται επίσης αρχεία του Πειραιά (το Ιστορικό Αρχείο του Δήμου, του Εργατικού Κέντρου, το αρχείο του Υποθηκοφυλακείου), το Αρχείο του Νομού Κυκλάδων, του Πρωτοδικείου Αθηνών, του ΕΛΙΑ, το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής

Τράπεζας, ακόμη και το δυσπρόσιτο αρχείο του ΚΚΕ. Δημοσιευμένες πηγές από την Ελλάδα και το εξωτερικό και τύπος συμπληρώνουν την ελληνική και ξένη βιβλιογραφία.

Η Λήδα Παπαστεφανάκη έχει αξιοποιήσει το υλικό αυτό σε δύο επίπεδα. Από τη μια μεριά, συγκροτεί την εικόνα της επιχείρησης, τη διάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας και την οργάνωση των εργασιακών σχέσεων στο εσωτερικό της, όπως μετασχηματίζονται από τα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι το τέλος του μεσοπολέμου σε σχέση με τις διακυμάνσεις των αγορών για τα προϊόντα της και την κατάσταση της τεχνολογικής της υποδομής. Περισσότερο υλικό έχει για το μεσοπόλεμο, και στις δεκαετίες του '20 και του '30 περιστρέφεται το μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσής της. Από την άλλη, κατορθώνει να αναδείξει υποκείμενα, να σκιαγραφήσει συγκεκριμένες ατομικές, ακόμη και οικογενειακές διαδρομές μετακινήσεων στο χώρο και εργασίας μέσα στο εργοστάσιο. Μαζί με τις φωτογραφίες από ατομικά βιβλιάρια και από τους χώρους εργασίας, οι επώνυμες αυτές διαδρομές μας επιτρέπουν να καταλάβουμε ότι η μισθωτή εργασία στην κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά δεν ήταν μόνο ένα οικονομικό μέγεθος, μια ταξική σχέση ή μια επαγγελματική απασχόληση, αλλά μια πολύμορφη και δύσκολη πραγματικότητα την οποία συγκεκριμένοι άνθρωποι στο παρελθόν διαχειρίζονταν όσο και όπως μπορούσαν.

Η μελέτη συνομιλεί συστηματικά με την ελληνική ιστοριογραφία για την βιομηχανική εργασία. Ελέγχει εξονυχιστικά τις βασικές υποθέσεις και ερμηνείες της και τοποθετείται σε επιμέρους και σε συνολικότερα ζητήματα ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που πήρε το ελληνικό βιομηχανικό εργατικό δυναμικό κατά το μεσοπόλεμο: σταθερή ή περιστασιακή εργασία, οικογενειακή εργασία, κινητικότητα, χαρακτήρας γυναικείας εργασίας, συλλογική δράση και συνδικαλισμός κτλ.

Για τη Λήδα Παπαστεφανάκη, η τάξη είναι η βασικότερη αναλυτική κατηγορία για τη μελέτη της κοινωνικής οργάνωσης, αλλά για να κατανοήσουμε ιστορικά τις κοινωνικές ανισότητες και συγκρούσεις χρειάζεται να εντάξουμε επίσης στην ανάλυση και το φύλο. Η θέση αυτή διαπερνά όλη τη μελέτη και εφαρμόζεται συστηματικά σε όλα τα θέματα που διερευνά, ιδίως στο τρίτο και μεγαλύτερο μέρος της (το μισό περίπου βιβλίο), εκείνο που αφορά την εργασία στο κλωστοϋφαντουργείο Ρετσίνα.

Μέσα από την ανάλυση τα χαρακτηριστικά της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία σκιαγραφούνται με σαφήνεια: εποχικότητα, εκτεταμένη γυναικεία και παιδική εργασία, αυστηρός καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο, υποβάθμιση της εργασίας των γυναικών ως προς τις δεξιότητες και την αξία της, κατακερματισμός στα συστήματα αμοιβών που προκαλεί πίεση και ανταγωνισμό, πρόστιμα και εκμετάλλευση. Η ένταξη στις σχέσεις μισθωτής εργασίας, ιδίως στη ρευστή συγκυρία του μεσοπολέμου, δημιουργεί νέες πραγματικότητες που τα υποκείμενα διαχειρίζονται όπως μπορούν, με την κινητικότητα, με την οικογενειακή εργασία, με τις απεργίες, ενίοτε με τον συνδικαλισμό, κάποτε με τη σύμπλευση με τους εργοδότες. Οι μισθωτές σχέσεις αναδεικνύονται ως σχέσεις εκμετάλλευσης που κρυσταλλώνονται σε κοινωνικές ανισότητες, τόσο μεταξύ των κοινωνικών τάξεων όσο και στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, επιβεβαιώνοντας και αναπαράγοντας τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας.

Όπως παραδέχεται και η ίδια η συγγραφέας, η περίοδος που μελετά και οι πηγές που χρησιμοποιεί θέτουν όρια στην ανάλυσή της. Για παράδειγμα, δεν της επιτρέπουν να προχωρήσει σε ζητήματα που την απασχολούν, όπως πώς προσλαμβάνουν οι εργάτες και οι εργάτριες του Ρετσίνα την εργασιακή τους εμπειρία και πώς αυτή επιδρά στη συγκρότηση της υποκειμενικότητάς τους (σ. 36). Θα μπο-

ρούσε πάντως να επισημάνει κανείς και ορισμένα επιπλέον όρια που δεν προέρχονται από το είδος των πηγών. Απορρέουν από ορισμένες αμφισημίες που διαπερνούν την ανάλυση και αφορούν αφενός τη σημασία της πολιτισμικής διάστασης στην ιστορική ανάλυση και αφετέρου την συνδυαστική χρήση της τάξης και του φύλου (σ. 29).

Μολονότι αναφέρονται επανειλημμένα, οι πολιτισμικές προκείμενες της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα και οι συγκεκριμένοι τρόποι με τους οποίους διαπλέκονται με τις αντικειμενικές συνθήκες των εργασιακών σχέσεων δεν αναλύονται στο βιβλίο. Το υποκεφάλαιο για τις μορφές εργατικής κοινωνικότητας και τα θεάματα (σ. 67-74), μολονότι πρωτότυπο για τα ελληνικά δεδομένα, παραμένει κάπως ξεκρέμαστο καθώς δεν επαρκεί για να συνθέσει το περιεχόμενο της «εργατικής κοουλτούρας» (σ. 74) αλλά και δεν αξιοποιείται στη συνέχεια. Αναφορές όπως ο «συνδυασμός εργοδοτικών συμπεριφορών και πολιτισμικών συμπεριφορών των εργαζομένων» (σ. 93) ή οι «κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές» των εργατών και των εργατριών (σ. 96) δεν διευκρινίζονται. Από την άλλη πλευρά, η πολιτισμική ανάλυση κατηγορείται ρητά ότι «υποτιμά τη δυνατότητα εφαρμογής της ταξικής ανάλυσης στη νεοελληνική κοινωνία» (σ. 429). Εξίσου δεν επεξηγείται ποιο είναι το περιεχόμενό τους και από τι υλικά συντίθενται οι «κοινωνικές αντιλήψεις για τη φύση της γυναικείας και ανδρικής εργασίας» (σ. 279) και για «την έμφυλη διαφορά και τη θέση των γυναικών» (σ. 281), μολονότι η συγγραφέας τις επικαλείται επανειλημμένα ως αφετηρία για την υποτίμηση της εργασίας των γυναικών και για την αξιολόγηση των ειδικότητων. Εκτός από μια αδιευκρίνιστη μνεία στις «κοινωνικές σχέσεις εξουσίας» από τις οποίες απορρέει η ανισότητα ανάμεσα στα γυναικεία και τα ανδρικά μεροκάματα (σ. 261), χρειάζεται να φτάσει κανείς στις τελευταίες σελίδες του

βιβλίου για να διαβάσει ότι οι εργασιακές ανισότητες μεταξύ αντρών και γυναικών δεν απορρέουν μόνο από τις εργοδοτικές στρατηγικές ούτε από «αντιλήψεις», αλλά από «σχέσεις εξουσίας μέσα και έξω από το εργοστάσιο, μέσα και έξω από την οικογένεια» (σ. 434), ότι εντέλει οι έμφυλες σχέσεις είναι σχέσεις εξουσίας σε «ενδοταξικό επίπεδο» (σ. 440 κ.ε.). Μοιάζει σαν η πρωτοκαθεδρία της ταξικής ανάλυσης που υπογραμμίζεται ρητά σε πολλά σημεία της μελέτης να μην αντέχει μέχρι το τέλος τις συνέπειες του προγραμματικού συνδυασμού της τάξης και του φύλου. Πρόκειται για ένα όριο που αντιμετώπισαν επίσης πολλοί άλλοι ιστορικοί.

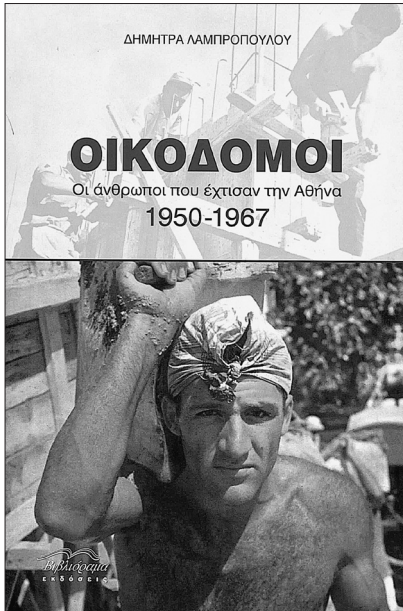
Η Λήδα Παπαστεφανάνη γράφει γλαφυρά, παρά τους τεχνικούς όρους και τα πλουσιοπάροχα αριθμητικά δεδομένα και παρά τις ενίοτε αποφθεγματικές διατυπώσεις της και την καμιά φορά περισσότερο οξεία παρά τεκμηριωμένη κριτική της σε διαφορετικές προσεγγίσεις από τη δική της. Τα κεφάλαια όπου αναλύει τις ειδικότητες στην οργάνωση της εργασίας και –κυρίως– τα εργατικά ατυχήματα και τις επαγγελματικές αρρώστιες στον κλάδο είναι ιδιαίτερα πρωτότυπα. Το υλικό από το δυσπρόσιτο για τους πολλούς αρχείο του ΚΚΕ της επιτρέπει να αναδειξεί μια σπάνια διάσταση της συνδικαλιστικής οργάνωσης στο εργοστάσιο. Η έκδοση είναι τυπογραφικά έξοχη –μολονότι βαριά και δύσχρηστη για τέτοιου τύπου βιβλίο–, με άφθονη και σπάνια εικονογράφηση.

Με το βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, μεταφερόμαστε σε πιο κοντινή εποχή και σε ένα είδος χειρωνακτικής εργασίας της πόλης που δεν έχει σχέση με το εργοστάσιο. Η μελέτη αναφέρεται σε έναν κλάδο που έγινε εργατικό σύμβολο της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο εξετάζονται οι παράγοντες που καθόρισαν τη διαμόρφωση της συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας και τις ραχδαίες

αλλαγές στο αστικό τοπίο της Αθήνας: είναι οι κοινωνικές πρακτικές που ταύτισαν τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση με την αντιπαροχή και τα αυθαίρετα, οι συζητήσεις για την παραγωγική σημασία της οικονομικής δραστηριότητας, οι τρόποι με τους οποίους νοηματοδοτήθηκε η οικοδομική εργασία από τους άλλους συντελεστές του οικοδομικού τομέα και τέλος η εσωτερική μετανάστευση ως τροφοδότης του οικοδομικού επαγγέλματος στις ποιικίλες εκδοχές του. Το δεύτερο και μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου παρακολουθεί πώς συγκροτείται και μετασχηματίζεται το επάγγελμα «οικοδόμος» εστιάζοντας στη διάσταση της βιωμένης εμπειρίας. Αναλύει τις εργασιακές σχέσεις που διαμορφώνονται στην οικοδομή, τις ρευστές κατηγοριοποιήσεις της απασχόλησης στον κλάδο, τη σωματική εμπειρία της εργασίας, τους χώρους κοινωνικότητας των οικοδόμων και τα αιτήματα γύρω από τα οποία αναπτύχθηκε η συλλογική δράση τους.

Η μελέτη οργανώνεται γύρω από το ερώτημα πώς διαμορφώνεται το εργασιακό σύμπαν των οικοδόμων ως προϊόν σχέσεων και δράσης, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 στην Ελλάδα. Για να το απαντήσει, η Δήμητρα Λαμπροπούλου ακολουθεί μια συστηματική αρχιτεκτονική: το τοποθετεί στο πλαίσιο μιας διεθνούς προβληματικής γύρω από τα ζητήματα που εξετάζει, παρουσιάζει συστηματικά τις αναλυτικές κατηγορίες που επιλέγει να υιοθετήσει (τη «σκοπιά» της), πραγματεύεται την ελληνική βιβλιογραφία για το θέμα της και επιστρατεύει συνδυαστικά πολλαπλά είδη πηγών. Οι θεματικές της απορρέουν από την παραπάνω επεξεργασία, προκύπτουν δηλαδή ως όψεις του ερωτήματος που έχει θέσει και ταξινομούνται από το γενικό στο ειδικό για να συγκλίνουν στο συλλογικό. Κεντρική έννοια στο βιβλίο είναι η υποκειμενικότητα, πώς δηλαδή οι άνθρωποι συγκροτούν τον εαυτό τους σε συγκεκριμένες συνθήκες

μέσα από μια διαδικασία κάθε φορά ιστορικά προσδιορισμένη. Η χρονική περίοδος και η μέθοδος της προφορικής ιστορίας που χρησιμοποιεί της επιτρέπουν με ευχέρεια να επιχειρήσει αυτή την προσέγγιση. Αλλά δεν διστάζει να αντλήσει έννοιες και αναλυτικές κατηγορίες από πολλές κατευθύνσεις όποτε θεωρήσει ότι τη βοηθούν να εκλεπτύνει την ανάλυσή της.

Στο πρώτο μέρος, η συγγραφέας δειχνει αρχικά πώς στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης οι κρατικές πολιτικές και οι οικογενειακές στρατηγικές συνέκλιναν στην Ελλάδα στην ταύτιση της κατοικίας με την ιδιοκτησία και ανέδειξαν ως κύρια χαρακτηριστικά της εποχής την αντιπαροχή και την αυθαίρετη δόμηση. Στη συνέχεια διερευνά την οικονομική διάσταση της μαζικής οικοδομικής παραγωγής και πιο συγκεκριμένα τη δυναμική σημασία του οικοδομικού τομέα στη μεταπολεμική οικονομία. Στη μεταπολεμική Αθήνα, στην οποία εκβάλλει ένα σημαντικό τμήμα της μαζικής εσωτερικής μετανάστευσης, η κατοικία γίνεται

μαζικό κοινωνικό προϊόν, στην παραγωγή και την κατανάλωση του οποίου εμπλέκονται πρωτόγνωρα διευρυμένες κοινωνικές δυνάμεις. Η διαδικασία αυτή γίνεται σε μεγάλο βαθμό ερήμην της αντιπαράθεσης ανάμεσα σε μηχανικούς και οικονομολόγους της εποχής για το κατά πόσο η οικοδομική δραστηριότητα είναι ή όχι παραγωγική. Οι μηχανικοί υποτιμούν την ανειδίκευτη και χειρωνακτική εργασία των πρόσφατων εσωτερικών μεταναστών. Θεωρούν ότι επειδή είναι ανεπαρκώς κατάρτισμένοι υπονομεύουν την τεχνολογική εξέλιξη του οικοδομικού κλάδου, τους βλέπουν σαν τον αντίποδα της προόδου. Έτσι οι δικές τους τεχνικές γνώσεις γίνονται μέσο για «ταξική διάκριση» (σ. 109). Από την άλλη, για όσους ασκούν κριτική στον ανοργάνωτο τρόπο με τον οποίο συντελείται η αστική ανάπτυξη, οι οικοδόμοι αναγορεύονται σε αρχέτυπο του άντρα χειρωνακτα εργάτη υποκείμενου στην εργοδοτική εκμετάλλευση. Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με μια στροφή στους ίδιους τους οικοδόμους. Αφού συνθέσει μια κοινή ιστορία από διαφορετικά αποσπάσματα προφορικών αφηγήσεων, η συγγραφέας αναλύει τις προϋποθέσεις για τη μετάβαση από το χωριό στην πόλη και την πολλαπλότητα των εμπειριών που αυτή παράγει. Η εσωτερική μετανάστευση, προϋπόθεση και παράγοντας της ανοικοδόμησης, θα οδηγήσει τους νέους άντρες που θα γίνουν οικοδόμοι να ζήσουν σε διαφορετικές τροχιές απασχόλησης με κοινά πρόσημα προσδοκίας και καταναγκασμού, μέσα από τις οποίες συγκροτούν την υποκειμενικότητά τους.

Στο επίκεντρο του δεύτερου μέρους βρίσκονται οι εργασιακές σχέσεις στον οικοδομικό τομέα, τις οποίες η Δήμητρα Λαμπροπούλου προσεγγίζει από τρεις αλληλένδετες πλευρές: πώς ορίζονται θεσμικά, πώς οργανώνονται στην πράξη και πώς βιώνονται από τους ανθρώπους. Αρχικά καταγράφονται οι διαφορετικές κατηγορίες «οικοδόμων», ως προς τις σχέσεις εργασίας, τις ειδικότητες και τις

«βαθμίδες τεχνικής επάρκειας» (σ. 182). Οι συνθήκες που προκαλούν μεταπολεμικά την άνθιση της οικοδομής ευνοούν το σύστημα της υπεργολαβίας που ρευστοποιεί την απόσταξη ανάμεσα στο μισθωτό οικοδόμο και τον αυτοαπασχολούμενο: συχνά οι δύο ιδιότητες εναλλάσσονται. Η ρευστότητα αυτή εντείνεται από την εποχικότητα που χαρακτηρίζει το επάγγελμα του οικοδόμου και περιπλέκει τα αιτήματα για επιδόματα ανεργίας τους χειμωνιάτικους μήνες. Η αυτοαπασχόληση αναδεικνύεται έτσι σε στρατηγική για τη διαχείριση της ανεργίας και συγχρόνως για «την επίτευξη της ανεξαρτησίας και της αποδέσμευσης από τη μισθωτή εργασία» (σ. 222). Από την άλλη, η οικοδομική εργασία είναι κατεξοχήν χειρωνακτική και αντρική, απαιτεί φυσική δύναμη και εκτελείται σωματικά. Η Δήμητρα Λαμπροπούλου αντλεί από τις σύγχρονες επεξεργασίες για τον ανδρισμό και το σώμα, και ειδικότερα την έννοια της «κοινωνικής σωματοποίησης» (σ. 224), για να εγγράψει την οικοδομική εργασία σε ένα ανδρικό σύμπαν όπου κυριαρχούν αναπαραστάσεις για το «φθαρμένο ανδρικό σώμα». Σε αυτό το σύμπαν η «τέχνη» — η δεξιότητα που απαιτεί η εργασία και η ικανοποίηση που προσφέρει — δίνει νόημα και προσδοκία σε ένα δύσκολο και υποβαθμισμένο επάγγελμα. Οι οικοδόμοι εξετάζονται επίσης ως κοινότητα αντρών με ποικίλες ιεραρχήσεις στο εσωτερικό της, ως προς την ηλικία και την εμπειρία, ως προς την ειδικότητα, ως προς την αξία της πιάτσας στην οποία συχνάζουν. Το εργοτάξιο και η πιάτσα είναι οι κατεξοχήν χώροι κοινωνικότητας, εκεί όπου οι εργαζόμενοι γίνονται οικοδόμοι, αποκτούν όχι μόνο τεχνογνωσία αλλά μούνται στις σχέσεις εκμετάλλευσης και σφρηλατούν δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ τους. Περιγράφοντας σήμερα την εργατική τους εμπειρία, οι οικοδόμοι επιστρατεύουν την «αναστοχαστική παρατήρηση» (σ. 271) για να συνδέσουν τους καταναγκασμούς και τις διαψεύσεις της ζωής τους ως ερ-

γαζόμενοι με την εμπρόθετη δράση που ανέπτυξαν για να την αλλάξουν.

Η συλλογική δράση των οικοδόμων, η συνδικαλιστική πρακτική και τα συγκεκριμένα αιτήματα που διατυπώνουν με κυρίαρχο εκείνο της κοινωνικής ασφάλισης, αλλά και οι απεργιακές τους κινητοποιήσεις προκύπτουν έτσι όχι ως αυτονόητη αναγωγή της ταξικής θέσης σε ταξική συνείδηση, αλλά ως διαδικασία «πολιτικής κοινωνικοποίησης» (σ. 281), αποτέλεσμα της διαπλοκής ανάμεσα στους παράγοντες που έχουν αναλυθεί παραπάνω: τις κοινωνικές σχέσεις και τις πολιτισμικές συντεταγμένες τους στο πλαίσιο της οικοδομικής παραγωγής και της ιστορικής συγκυρίας. Εστιάζοντας στο αίτημα να αναγνωρισθεί το επάγγελμα του οικοδόμου ως «βαρύ και ανθυγιεινό», η συγγραφέας προσεγγίζει μέσα από την προβληματική της βιοεξουσίας την πολιτική διάσταση που αποκτά το σώμα των οικοδόμων ως τόπος φθοράς και υποκείμενο σε κινδύνους εγγενείς στην εργασία τους. Η μεγάλη απεργία του 1960, που παρουσιάζεται στη συνέχεια, αποκτά έτσι μια εμβληματική θέση, καθώς συγκλίνουν σε αυτήν όλες οι διαστάσεις (σχέσεις, πρακτικές, συμβολικά νοήματα και λόγοι) που έχουν εξεταστεί στα προηγούμενα κεφάλαια. Ο πολιτικός χαρακτήρας της απεργίας προκύπτει μέσα από τη διαπλοκή ανάμεσα σε τρεις παράγοντες: τις πολλαπλές αφηγήσεις των γεγονότων και τις διαφορετικές ερμηνείες για την έκβασή της, τον κινηματικό χαρακτήρα της και τις «ανορθόδοξες» για τον συνδικαλισμό της εποχής πρακτικές που αποδόθηκαν σε όσους συμμετείχαν σε αυτήν. Το τελευταίο κεφάλαιο συνθέτει τα διαφορετικά νήματα που παρακολουθήσαμε παραπάνω και επανέρχεται στο αρχικό ερώτημα. Εστιάζει, με άλλα λόγια, στον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα-οικοδόμοι κάνουν τον «απολογισμό» της ζωής τους και ερμηνεύουν τις αλλαγές στην κοινωνική τους θέση. Και βλέπει ότι ιστορούν τη συγκρότησή του ως «υπάλληλες υποκειμενικότητες» (σ. 372) επιστρατεύ-

οντας συναισθήματα αντιφατικά αλλά και συμπληρωματικά μεταξύ τους, τα «βάσα-να» και την «περηφάνια».

Η Δήμητρα Λαμπροπούλου επιστρέφει σε ένα ευρύ και πλούσιο πραγματολογικό υλικό για να τεκμηριώσει την πραγματέυσή της. Συγκέντρωσε δεκαέξι αναλυτικές αφηγήσεις ζωής, χρησιμοποίησε ανέκδοτο υλικό από τα ΑΣΚΙ και το αρχείο της ΓΣΕΕ, αποδελτίωσε ημερήσιο και συνδικαλιστικό τύπο και αξιοποίησε τα τεχνικά περιοδικά της εποχής. Επιστρέφει επίσης ένα μεγάλο εύρος δημοσιευμένων πηγών και μια πλούσια ελληνική και ιδιαίτερα διεθνή βιβλιογραφία. Η θεωρητική της σκευή, καλά χωνευμένη, της επιτρέπει να εμβαθύνει και να πλαισιώνει την ανάλυσή της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το κεφάλαιο για το αίτημα να αναγνωριστεί το επάγγελμα του οικοδόμου ως «βαρύ και ανθυγιεινό», από τα πιο ευρηματικά του βιβλίου, ή το κεφάλαιο για το νόημα που δίνουν οι οικοδόμοι στον απολογισμό της ζωής τους. Ιδίως αυτό το τελευταίο δείχνει παραδειγματικά τι μπορεί να κάνει κανείς με τις προφορικές μαρτυρίες – παραγνωρισμένη και δυσφημισμένη μέθοδος στον τόπο μας – εάν τις υποβάλει σε μία θεωρητικά και μεθοδολογικά στέρεη σύνθετη ανάλυση και δεν αναπαράγει απλώς το περιεχόμενό τους με δικά του λόγια, όπως γίνεται συχνά. Χάρη στον έλεγχο πάνω στις αναλυτικές της κατηγορίες και την πλούσια τεκμηρίωση, η αφήγησή της πετυχαίνει μια ισοροπία ανάμεσα στην κοινωνική διάσταση των φαινομένων που εξετάζει και τους τρόπους με τους οποίους την αντιλαμβάνονται και τη διαχειρίζονται τα υποκείμενα που είναι συγχρόνως φορείς τους και υπόκεινται σε αυτά.

Ένα τόσο φιλόδοξο σχέδιο δεν είναι περιέργο να παρουσιάζει κάποιες ανισότητες στην πραγματέυσή του στις τετρακόσιες περίπου σελίδες του βιβλίου. Θα τις εντόπιζα κυρίως στο πρώτο μέρος, όπου θίγονται σημαντικά ιστορικά ζητήματα για τη μεταπολεμική περίοδο, για

τα οποία η ιστορική έρευνα βρίσκεται στις απαρχές της. Η Δήμητρα Λαμπροπούλου επιλέγει να τα θίξει έστω και αν στηρίζεται σε ένα περιορισμένο σώμα πηγών κάθε φορά και αν καλύπτει μόνο ορισμένες πλευρές τους. Έτσι ενίοτε ο τίτλος κάποιου κεφαλαίου βρίσκεται σε αναντιστοιχία με την επεξεργασία του περιεχομένου του, όπως λ.χ. στο κεφάλαιο για τη «δυναμική της οικοδομικής παραγωγής» ή ακόμη και στο κεφάλαιο για το πώς βλέπουν οι άλλοι τους οικοδόμους. Ταυτόχρονα, ενώ η γραφή είναι καθαρή και η επιχειρηματολογία συνεκτική, ορισμένες φορές η αφήγηση βαραινεί από υπερ-ανάλυση ή σπάει με μακροσκελείς θεωρητικές παρεκβάσεις, σαν η συγγραφέας να χρειάζεται να πείσει για τη χρησιμότητα των αναλυτικών κατηγοριών που χρησιμοποιεί. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι οι τρεις σελίδες που αφιερώνει για να παρουσιάσει την προβληματική γύρω από τις έννοιες «βιοξουσία» και «βιοπολιτική» και για να υπερασπιστεί τη χρησιμότητά τους ως οπτικής για να κατανοήσουμε την πολιτική διάσταση της εργασίας (σ. 302-306). Θα μπορούσε ακόμη να ζητήσει κανείς μια πιο ρητή συσχέτιση ανάμεσα στο σύμπαν των οικοδόμων και την πολιτική συγκυρία στην οποία αυτό συγκροτείται. Για παράδειγμα, δεν διευκρινίζεται κατά πόσο το απεργιακό κίνημα της οικοδόμων το 1960, όπου κυριαρχεί η Αριστερά, και οι πολιτικές ερμηνείες που του αποδόθηκαν συνδέονται με τα αποτελέσματα των εκλογών του 1958, οπότε η ΕΔΑ αναγορεύεται σε αξιωματική αντιπολίτευση. Τέλος, καθόλου δεν συμφωνώ να θεωρείται δεδομένη η «μεταπολεμική συναίνεση της ελληνικής κοινωνίας» και μάλιστα να τοποθετείται στο επίπεδο της «θεσμικής διαδικασίας της πολιτικής» (σ. 325). Αλλά δεν μπορώ να αναπτύξω εδώ το ζήτημα και εξάλλου η διατύπωση είναι περιθωριακή.

Σε κάθε περίπτωση, το βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου εμπλουτίζει και ανανεώνει τη φτωχή ακόμη ιστοριογραφία

για τη μεταπολεμική περίοδο, εκείνη που δεν αρκείται να ταυτίζει την περίοδο αυτή με το θρίαμβο των μικροαστών ή με τα «πέτρινα χρόνια». Έρχεται να προσδώσει βάθος και πολυπλοκότητα σε ζητήματα που αντιμετωπίστηκαν για καιρό ως αυτονόητα και δεδομένα.

Και τα δύο βιβλία, το καθένα με τον τρόπο, τις αρετές και τις επιλογές του, συνιστούν χωρίς αμφιβολία σημαντικές συμβολές στην ελληνική κοινωνική ιστορία, αλλά και γενικότερα στην ιστορία της περιόδου που μελετούν, του μεσοπολέμου ή των μεταπολεμικών δεκαετιών. Από την άποψη αυτή η ταυτόχρονη έκδοσή τους είναι ευτυχής σύμπτωση καθώς γεννά την προσδοκία ότι η ιστορία της εργασίας αυτονομείται, ενηλικιώνεται στη χώρα μας. Έχουμε πολλά να μάθουμε ακόμη για την εργασία στην Ελλάδα ως συνιστώσα του κοινωνικού, τις σημασίες της, τους τρόπους με τους οποίους συνδέεται με τις άλ-

λες όψεις της ζωής των ανθρώπων και οργανώνει το πώς αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τις σχέσεις τους με τον κόσμο, πώς διαμορφώνουν τις πρακτικές τους και τη δράση τους. Παρά τη κρίση στην οποία βρίσκεται σήμερα διεθνώς, η ιστορία της εργασίας παραμένει σημαντική ιστορική θεματική, παράγοντας καθοριστικός για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων σε κάθε εποχή. Προσφέρει μια πλούσια διόδο στην ιστορία, αφετηρία για να μελετήσει κανείς τους ανθρώπους στο παρελθόν, να θέσει νέα και ευφάνταστα ερωτήματα, να αμφισβητήσει παρωχημένες βεβαιότητες. Τα βιβλία της Λήδας Παπαστεφανάκη και της Δήμητρας Λαμπροπούλου θα είναι στο εξής αναγκαστικές αναφορές σε κάθε επόμενη ιστορική διερεύνηση της εργασίας στην Ελλάδα. Μακάρι τέτοια βιβλία να βγαίνουν συχνότερα.

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Ελένη Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940). Πρακτικά Ημερίδας*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, 206 σ.

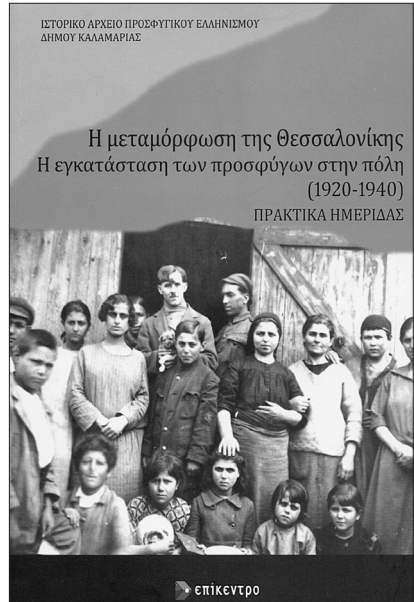
Το ζήτημα της εγκατάστασης στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο κατά την περίοδο 1920-1940 αποτέλεσε το αντικείμενο ημερίδας που οργάνωσαν από κοινού στις 17 Μαΐου 2008 το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (Ι.Α.Π.Ε.) και οι Φίλοι των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.). Την έκδοση των Πρακτικών αυτής της ημερίδας προλογίζουν εν συντομία ο Δήμαρχος Καλαμαριάς, ο Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ι.Α.Π.Ε. και το Σωματείο «Οι Φίλοι των Α.Σ.Κ.Ι.». Ο τόμος, εκτός από την εισαγωγή της επιμελήτριας Ελένης Ιωαννίδου, περιλαμβάνει επτά άρθρα.

Το συλλογικό αυτό έργο εξετάζει μέσα από διεπιστημονική προσέγγιση και οπτική, πτυχές της έναξης των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, όπως ο χώρος εγκατάστασης, η επαγγελματική ενασχόληση, η πολιτική συμπεριφορά και η συλλογική τους δράση. Τα κείμενα, όμως, δεν προσφέρουν μόνο μια ενδιαφέρουσα ιστορία της εγκατάστασης και της ενσωμάτωσης των προσφύγων. Επιπλέον, συμβάλλουν στο να κατανοήσουμε καλύτερα το πώς η έλευση μιας πληθυσμιακής ομάδας, όπως είναι αυτή των προσφύγων, αλλάζει την ευρύτερη μεσοπολεμική, αλλά και μεταπολεμική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ζητήματα άρρηκτα συνυφασμένα με την εγκατάστα-

ση των προσφύγων σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο, τα οποία προσεγγίζονται εδώ από μια όχι στατική, αλλά δυναμική οπτική.

Ας περάσουμε, λοιπόν, στα ίδια τα κείμενα, γραμμένα από πανεπιστημιακούς και ερευνητές, οι οποίοι προέρχονται από το χώρο της αρχιτεκτονικής, της ιστορίας, των οικονομικών και πολιτικών επιστημών. Στο άρθρο της η Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπος, καθηγήτρια στο τμήμα αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εξετάζει το πώς η ανάγκη στέγασης πολύ μεγάλου αριθμού προσφύγων συνέτεινε στην αδυναμία επιβολής ενός συνολικού προγράμματος σχεδιασμού των προσφυγικών οικισμών. Ενός σχεδιασμού, που θα εντασσόταν στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολεοδομικής πολιτικής, η οποία θα λάμβανε υπ' όψιν της τα νέα δεδομένα για το σχεδιασμό της νεοελληνικής πόλης, έτσι ώστε οι νέοι αυτοί οικισμοί να αποτελέσουν αναπόσπαστο και λειτουργικό κομμάτι του υπάρχοντος αστικού ιστού. Αντιστοίχως, η Βίλμα Χαστάογλου, επίσης καθηγήτρια στο τμήμα αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ., πραγματεύεται τις επιπτώσεις της εισροής και της επείγουσας στέγασης των προσφυγικών πληθυσμών στην αναδιαμόρφωση του χώρου της Θεσσαλονίκης και της μεταμόρφωσής της από μια εθνοτικά οργανωμένη σε μια κοινωνικά διαστρωματωμένη πόλη. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η ίδρυση τεσσάρων κατηγοριών συνοικισμών, με βάση τον φορέα δημιουργίας τους (Πρόνοια και Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, οικοδομικοί συνεταιρισμοί, συνοικισμοί αυθαιρέτως και αυθορμητώς συγχροτημένοι, ιδιωτική πρωτοβουλία), είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μωσαϊκού πολυάριθμων μικρών οικιστικών ενότητων, αποκομμένων από τον υπάρχοντα ιστό της πόλης. Η παράθεση αντιπροσωπευτικών χαρτών και φωτογραφιών, που προέρχονται από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέως, κάνει ακόμα πιο κατανοητή για τον αναγνώστη τη μεταμόρφωση που υφίσταται

ο πολεοδομικός ιστός της πόλης μετά την εγκατάσταση των προσφύγων.

Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιστορία του αυθαιρέτου συνοικισμού της Αγίας Φωτεινής, εκεί όπου βρίσκονται σήμερα οι εγκαταστάσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου και της Διεθνούς Έκθεσης, συνοικισμού ο οποίος καταδαφίστηκε στα μεταπολεμικά χρόνια. Η ιστορικός Ελένη Ιωαννίδου, ερευνητρια στο Ι.Α.Π.Ε., προσφέρει με το κείμενο της μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση της δημογραφικής και κοινωνικής εικόνας ενός συνοικισμού που έσβησε σταδιακά στη μνήμη των κατοίκων της πόλης. Δίνει ακόμα μια πτυχή της συλλογικής οργάνωσης και του αγώνα διεκδίκησης των καθημερινών μέσων διαβίωσης. Η Αγία Φωτεινή είναι ένα ενδεικτικό παράδειγμα εκμετάλλευσης της προσφυγικής ιδιότητας σχετικά με την ιδιοποίηση της γης, της ανάπτυξης των πελατειακών σχέσεων και της εμπλοκής ανταγωνιστικών συμφερόντων. Η περίπτωση όμως αυτή δεν αποτελεί μοναδικό φαινόμενο της Θεσσαλονίκης, αλλά μας

θυμίζει και την ανάλογη περίπτωση του Ασύρματου στην Αθήνα, χτισμένου στα όρια του περιφερειακού του Φιλοπάππου με τα Άνω Πετράλωνα¹. Λίγοι είναι εκείνοι που γνωρίζουν ότι επρόκειτο αρχικά για έναν αυθαίρετο συνοικισμό, με άλλες συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης, που κατοικήθηκε κυρίως από πρόσφυγες από την Αττάλεια της Μικράς Ασίας.

Το κείμενο του Ευάγγελου Χεκίμογλου, ο οποίος προέρχεται από το χώρο των οικονομικών επιστημών, για τα αποτελέσματα μιας έρευνας σχετικά με την επιχειρηματική δραστηριότητα των προσφύγων, αν και σύντομο, επαναφέρει τη συζήτηση γύρω από την απουσία μιας εμπειριστατωμένης μελέτης για τα επαγγέλματα των προσφύγων. Αγνωστούμε, με άλλα λόγια, αν όλα τα επαγγέλματα που δήλωναν οι πρόσφυγες κατά την άφιξη τους στην Ελλάδα και εξασκούσαν εκ των υστέρων, είναι το αποτέλεσμα τυχαίας συγκυρίας σε σχέση με τη ζήτηση στην αγορά εργασίας ή μιας παράδοσης που άκμαζε στη χώρα καταγωγής τους.

Μερικά από τα ζητήματα που έχουν απασχολήσει την ελληνική ιστοριογραφία και έχουν αποτελέσει ενίοτε σημείο διαφωνιών σε ό,τι αφορά την έλευση και ενσωμάτωση των προσφύγων στον ελληνικό χώρο, σχετίζονται με τη συμβολή τους στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και την αλλαγή του χαρακτήρα του εργατικού κινήματος, καθώς και με τον ιδεολογικό προσανατολισμό και την πολιτική τους ταυτότητα. Στοιχεία αυτής της ιδεολογικής συμπεριφοράς και «συμβίωσης» με άλλες εθνοτικές ομάδες της Θεσσαλονίκης παρουσιάζει ο Θεοδόσης Τσιρώνης, ιστορικός στο Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Θεσσαλονίκης, μέσα από τη συμμετοχή των προσφύγων σε εθνικιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Εθνικής Ενώσεως

(«Η Ελλάς») (ΕΕΕ) που στράφηκε σε ένα διμέτωπο αγώνα εναντίων των Εβραίων και των κομμουνιστών και κατέληξε στην Κυράλληλ στα εβραϊκού συνοικισμού του Κάμπελ στα τέλη Ιουνίου του 1931.

Με αφετηρία τη μορφή του εργατικού κινήματος πριν από την έλευση των προσφύγων και τις απεργιακές κινητοποιήσεις στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1919-1936, ο ιστορικός Κώστας Φουντανόπουλος επιχειρεί πειστικά και κριτικά να σκιαγραφήσει τις μεταβολές που υφίσταται σταδιακά το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα ως προς τον τρόπο διεκδίκησης των πολιτικών αιτημάτων και τον ιδεολογικό του χαρακτήρα. Ο συγγραφέας θεωρεί, σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζεται από ένα μέρος της ιστοριογραφίας, πως η έλευση των προσφύγων δεν επηρέασε τόσο τον βαθμό όσο τις μορφές της μαχητικότητας των εργατικών διεκδικήσεων. Παράλληλα, ο Δημοσθένης Δώδος, επίκουρος καθηγητής πολιτικών επιστημών στη Νομική Σχολή του Α.Π.Θ., ασχολείται με την πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις του 1923, 1928 και 1932, παραθέτοντας αντίστοιχους αναλυτικούς πίνακες για τη δύναμη των κομμάτων κατά ενορία, με βάση τις διαθέσιμες πηγές. Η μαζική στήριξη του Βενιζέλου από τους πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης, τάση η οποία έπαψε να παρατηρείται από τις εκλογές του 1932 και έπειτα, ενισχύει την εικόνα που έχουμε για την συμπεριφορά των προσφύγων ως εκλογικής δύναμης.

Ο συλλογικός αυτός τόμος δεν εγγράφεται μόνο στο πεδίο της τοπικής ιστορίας. Δεν πρόκειται για ένα έργο αφιερωμένο αποκλειστικά σε μια συγκεκριμένη περίοδο της ιστορίας της Θεσσαλονίκης. Αντιθέτως, προσφέρει το έναυσμα να ξανασκεφτούμε και να ξανασυζητήσουμε ζητήματα που σχετίζονται άμεσα με την ευρύτερη κοινωνική και πολιτική ιστορία της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Μπορεί, ενδεχομένως, τα κείμενα στο σύνολο τους να μην ανατρέπουν ή να μην διαφοροποι-

1. Μαρία Κελεμένη-Ντούρου, «Ασύρματος», *Αθηναϊκό Ημερολόγιο* (2005) 222-237.

ούν τη γνώση μας για την ιστορία των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, αλλά συνθέτουν μια πολυεπίπεδη και ποικιλόμορφη εικόνα της ελληνικής μεσοπολεμικής κοινωνίας που πρέπει να επανεξεταστεί με νέα μεθοδολογικά εργαλεία και με βάση το υπάρχον πλούσιο πρωτογενές υλικό. Το γεγονός βέβαια αυτό δεν σημαίνει ότι απουσιάζουν αξιόλογες μελέτες για την εγκατάσταση των προσφύγων στη βόρεια Ελλάδα, όπως είναι χαρακτηριστικά ο πρόσφατος συλλογικός τόμος από την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών² και το βιβλίο της Έλσας Κοντογιώργη για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελληνική Μακεδονία.³

2. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Αθήνα, Ε.Μ.Σ-Μίλητος, 2009.

3. Elisabeth Kontogiorgi, *Population exchange in Greek Makedonia. The Rural Settlement on Refugees, 1922-1930*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 2006.

Βασιλική Θεοδώρου – Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα»: ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, Αθήνα, εκδόσεις Διόνισος, 2010, 543 σ.

Όταν οι δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες υιοθέτησαν την αρχή της καθολικής εκπαίδευσης των πολιτών τους στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, οι σκόπιμες αλλά και οι παράπλευρες συνέπειες της εφαρμογής αυτής της αρχής αποδείχθηκαν καταλυτικές. Ανάμεσα στα άλλα διαμόρφωσαν νέες σχέσεις μεταξύ γενεών, επανακαθόρισαν το ρόλο του κράτους απέναντι στον πολίτη, την ίδια την έννοια της κοινωνικής πολιτικής, διέγραψαν νέους όρους κοινωνικής κινητικότητας, πολιτικής συμμετοχής και συμμετοχής στην αγορά εργασίας. Με τη δυναμική ενός δοκιμασμένου προτύπου άλλαξαν τους όρους

Το ζήτημα όμως των προσφύγων του 1922 εν γένει δεν είναι παρωχημένο ούτε εξαντλημένο από την ελληνική ιστοριογραφία. Απεναντίας, το έργο που παρουσιάζουμε αναδεικνύει όχι μόνο τα κενά και τις ελλείψεις που εξακολουθούν να υπάρχουν σχεδόν ενενήντα χρόνια μετά, αλλά και την ανάγκη αντίστοιχων μελετών για άλλους χώρους υποδοχής προσφύγων. Από τα προτερήματα του βιβλίου είναι η συγκροτημένη δομή και η μεστή του γλώσσα, αλλά κυρίως η συγκριτική χρήση πολλών και διαφορετικών μεταξύ τους πηγών (φύλλα *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως*, διατάγματα και εγκύκλιοι, υλικό από αρχαικούς φορείς και ιδιωτικές συλλογές, προφορικές συνεντεύξεις, ημερήσιος και περιοδικός τύπος) σε συνδυασμό με την απαραίτητη βιβλιογραφία. Αναμφισβήτητα, το έργο αυτό έρχεται να συμπληρώσει και να εμπλουτίσει την εικόνα της κοινωνικής ιστορίας των προσφύγων στη νέα τους πατρίδα.

ΛΕΝΑ ΚΟΡΜΑ

αυτούς τόσο στις βιομηχανικές κοινωνίες όσο και στις συναλλασσόμενες με αυτές κοινωνίες της λεγόμενης περιφέρειας. Έτσι, όσο και αν η αρχή της καθολικής εκπαίδευσης και η εφαρμογή της καθορίστηκαν από ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, οι παλιές «συνέχειες» με τη σειρά τους θα υφίσταντο τη διαβρωτική τους επίδραση.

Στο επίκεντρο των αλλαγών αυτών βρίσκονταν η διαμόρφωση του νέου πολίτη, η πράξη της (διά)πλασης του κατά τις ανάγκες της κοινωνίας και οι αντιλήψεις και επιταγές για την εξυγίανση του εθνικού βιολογικού αποθέματος. Στο νεότερο

πλαίσιο λοιπόν της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνία και το παιδί κατέχει σημαντική θέση η μελέτη του ρόλου της ιατρικής και των θεσμών της δημόσιας υγείας.

Το βιβλίο της Βασιλικής Θεοδώρου και της Δέσποινας Καρακατσάνη, με τίτλο *Υγιεινή Παραγέματα*, αναπτύσσει τη σχέση του κράτους ή/και των κοινωνικών φορέων με τους μέλλοντες πολίτες γύρω από την κοινωνική διαχείριση των σωμάτων τους. Δεν είναι ακριβώς ιστορία της παιδικής ηλικίας αλλά μάλλον ιστορία από τη σκοπιά της κοινωνικής επίβλεψης και, ευρύτερα, της βιοπολιτικής εξουσίας. Το νέο σύστημα ως παραγωγός νέων αξιών, όπως η πειθαρχία, για παράδειγμα, που ως τότε ανήκαν στους κώδικες των τακτικών στρατών, διέθετε ως κατ' εξοχήν φορέα των νέων αξιών το σχολείο, στο οποίο ανέθεσε πρόσθετους ρόλους. Για παράδειγμα, ως φορέας άσκησης πολιτικής υγιεινής διαμεσολαβούσε ανάμεσα στην πολιτεία και την οικογένεια, κυρίως τη μητέρα. Το σχολείο καλείτο να εκπαιδεύσει τον μαθητή να εκπαιδεύσει τη μητέρα,

ενώ μέσα από θεσμούς, όπως η επισκέπτρια αδελφή, η πολιτεία, υπό τον μανδύα της σχολικής λειτουργίας, διεκδικούσε δικαιώματα επίβλεψης στο εσωτερικό του ιδιωτικού χώρου. Όπως όμως προκύπτει από την ανάγνωση του βιβλίου, βαθμιαία το νέο περιβάλλον της επίβλεψης μπορούσε να υποχωρήσει μπροστά στη δημόσια κριτική. Θα σημειώναμε όμως ότι παρέμεινε ισχυρό και ανθεκτικό, έως ότου αμφισβητηθεί από το κίνημα κριτικής της δεκαετίας του 1960.

Όπως εξηγούν οι δύο συγγραφείς στην εισαγωγή τους, το χάσμα ανάμεσα αφ' ενός στη νέα κριτική και τη νέα ιστοριογραφία που η τελευταία δημιούργησε, ιδιαίτερα δε την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της παιδικής ηλικίας, και αφ' ετέρου στην ιστορία της υγείας και της ιατρικής, άρχισε να καλύπτεται από τη δεκαετία του 1990 με την ανάπτυξη της κοινωνικής ιστορίας της ιατρικής, τάση στην οποία εντάσσεται και το δικό τους έργο. Ορίζοντας δύο άξονες, αυτόν της εκπαίδευσης και αυτόν του παιδικού σώματος, θέτουν ως ρητό στόχο μια «απόπειρα κατανόησης της ιστορικοποίησης των στάσεων απέναντι στο σώμα, την υγεία και την αρρώστια των παιδιών» στην Ελλάδα ανάμεσα στο τέλος του 19ου αιώνα και την περίοδο του μεσοπολέμου.

Οι δυο αυτοί άξονες οδηγούν όμως σε μια διαδρομή με πλούσια θέα, πρώτα απ' όλα στη διεθνή ιστοριογραφία αλλά και στις συναφείς εμπειρίες από την Ευρώπη, τη Βόρεια αλλά και τη Νότια Αμερική. Έτσι, το βιβλίο είναι ταυτόχρονα και μια χρήσιμη εισαγωγή στη σχετική βιβλιογραφία, που απουσίαζε ως τώρα από την ελληνική ιστοριογραφία. Επίσης, γύρω από τους δύο άξονες αναπτύσσεται ένας διεπιστημονικός χώρος, στις διαστάσεις του οποίου εμπλέκεται η δραστηριότητα ιατρών, παιδιάτρων, παιδαγωγών και παιδολόγων, υγιεινολόγων, αρχιτεκτόνων, φιλανθρωπών και πολιτικών.

Η περιοδολόγηση του έργου που χωρίζει το βιβλίο στα δύο, με την τομή

δηλαδή που θέτει το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, (à la ελληνικά, η Μικρασιατική Καταστροφή), υπαγορεύεται από την ίδια την προσέγγιση που υιοθετούν οι συγγραφείς στο θέμα της ιατρικοποίησης της παιδικής ηλικίας, δηλαδή τη μελέτη των πολιτικών υγιεινής πάνω στο παιδικό σώμα. Η τομή τίθεται όχι από την αλλαγή στον τρόπο και τις μεθόδους άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής ή αντιλήψεων γύρω από το υγιές σώμα, αλλά από τη διεθνοποίηση της γενικότερης αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων –της υγιεινής, ανάμεσά τους–, που ενθάρρυναν οι νέες δυνάμεις στην παγκόσμια σκηνή και από τη σχετική υποχώρηση των εθνικών προσεγγίσεων. Οι άγονες εθνικές αντιπαραθέσεις στο πεδίο της υγιεινής άρχισαν να δίνουν τη θέση τους σε θεσμοθετημένες καθώς και σε άτυπες ανταλλαγές ιδεών και εφαρμογών σε διεθνή όργανα, για παράδειγμα στις ειδικές επιτροπές της Κοινωνίας των Εθνών. Η στροφή προς τη συλλογικότητα και η αναγνώριση της υγείας ως κοινωνικού αγαθού χαρακτηρίζουν τις αξίες της περιόδου, στη δε Ελλάδα βρήκαν εφαρμογή με την πολιτική της βενιζελικής διακυβέρνησης των ετών 1928-32, οπότε εγκαινιάστηκαν θεσμοί όπως τα μαθητικά συσσίτια, τα υπαίθρια σχολεία και οι παιδικές εξοχές, αλλά και τα προγράμματα κατασκευής σχολικών κτιρίων.

Η κουλτούρα των μετρήσεων ήταν μεν γέννημα των ιδεών των υγιεινιστών από το 18ο αιώνα και εξής, στη συνέχεια όμως οι μετρήσεις αποτέλεσαν εργαλεία τόσο στην υπηρεσία των ευγονιστών, όσο και των κοινωνικών μεταρρυθμιστών του Μεσοπολέμου μέσα από την κατασκευή νορμών. Οι νόρμες αυτές θα νοηματοδοτούσαν τις έννοιες της υγείας και της ασθένειας για τον έλεγχο και τη θεραπεία του αποκλίνοντος, και επηρέασαν τις αντιλήψεις για τους σχολικούς χώρους, την καταπόνηση των μαθητών, τη γύμνασή τους, τη διατροφή τους και την ανάπαυσή τους. Ενδιαφέρουσα και ξεχωριστή θέση

στο βιβλίο έχει και η υποδοχή των ευγονιστικών ιδεών στην Ελλάδα. Εξάλλου, η εικόνα στο εξώφυλλο του βιβλίου, με το κοριτσάκι στην κορυφή γυμναστικού συμπλέγματος, που θυμίζει ακρόπλωρο στο εθνικό σκάφος, μιλάει όσο χιλιάδες λέξεις.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι πρωταγωνιστές της ελληνικής πολιτικής στο πεδίο της υγιεινής, για παράδειγμα ο Φ. Κοπανάρης, ο Ε. Λαμπαδάριος, ο Α. Δοξιάδης, εμπνέονταν από τα ευρωπαϊκά υποδείγματα με εκλεκτιστικό τρόπο, σε μια λειτουργική άρση της έντασης ανάμεσα στην εθνική ανάγκη και την ένταξη στη διεθνή εμπειρία, ίσως χαρακτηριστικό κοινωνιών που εισάγουν τα πρότυπά τους. Το βιβλίο δείχνοντας επίσης πόσα από τα εισαγόμενα πρότυπα παρέμειναν στη φάση της πρότασης ή απαιτούσαν μακρούς χρόνους μέχρι να εφαρμοστούν, ή εξέπνεαν σύντομα μετά την εφαρμογή τους, αποκαλύπτει τα όρια των δυνατοτήτων του ελληνικού κράτους: δεν είναι ότι δεν ήθελε, αλλά δεν μπορούσε.

Χαρακτηριστική είναι επίσης και η ιστορία των φορέων κοινωνικής πολιτικής. Η τύχη του Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων, ενός φιλανθρωπικού σωματείου της γυναικείας κοινωνικής ελίτ, το οποίο ουσιαστικά κρατικοποιήθηκε και ως Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως μεταβλήθηκε σε ημικρατικό φορέα προνοιακής πολιτικής μετά τον τερματισμό του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και την πολιτική ανατροπή του 1922, συμπυκνώνει μια γενικότερη μεταστροφή από το ιδιωτικό προς το κρατικό, που παρατηρήθηκε στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα. Ήδη με τη δημιουργία του υπουργείου Περιθάλψεως το 1917 στη Βενιζελική κυβέρνηση εγκαινιάζονταν η ανάληψη εκ μέρους του κράτους κεντρικών ευθυνών στην κοινωνική και προνοιακή πολιτική, κάτι που κατέστη επείγουσα προτεραιότητα μετά την ανθρωπιστική κρίση της προσφυγικής πλημμυρίδας.

Πέρα από όλα τα παραπάνω όμως, το βιβλίο παρακολουθεί μέσα από τις πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές στην Ελλάδα

το άρρωστο παιδικό σώμα και την αντιμετώπισή του ως κοινωνικού προβλήματος και ως ζητήματος δημόσιας υγείας, με εμβληματικότερη την ασθένεια της φυματίωσης αλλά και τη διατροφή και την ψυχική υγεία του παιδιού.

Όπως ελπίζω να διαφάνηκε από τα παραπάνω, με κέντρο αναφοράς το παιδικό σώμα, την υγεία του και την επίβλε-

ψη του, το βιβλίο ανοίγει για συζήτηση ένα ευρύ φάσμα ερωτημάτων κοινωνικής ιστορίας. Έτσι, πέρα από όσα μπορεί να μας μάθει, το έργο επιπλέον είναι αξιόλογο και για τα όσα μας προκαλούν οι δύο συγγραφείς του να συζητήσουμε και να ερευνήσουμε παραπέρα.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΔΙΚΑ

Δαυίδ Αντωνίου, *Γαλλικά σχολεία στην Ελλάδα: απόπειρα πρώτης καταγραφής*, Διεθνές Κέντρο Έρευνας Αίσωπος – La Fontaine, αρ. 1, Αθήνα 2009, 181 σ.

Δαυίδ Αντωνίου, *Ιταλικά σχολεία στην Ελλάδα*, Διεθνές Κέντρο Έρευνας Αίσωπος – La Fontaine, αρ. 3, Αθήνα 2011, 287 σ.

Η εκπαίδευση στο νεοελληνικό κράτος έχει την διαδρομή της με τους σταθμούς της. Ένα κεφάλαιό της είναι και τα ξένα σχολεία που έχουν τόσα να μαρτυρήσουν για τους ανθρώπους, τις ιδέες και τις επιλογές τους, τις εποχές. Με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους ο Δαυίδ Αντωνίου γνωρίζει πράγματα της ελληνικής εκπαίδευσης: ως φιλόλογος με μακρά θητεία στη μέση εκπαίδευση, συγγραφέας εκπαιδευτικού υλικού και διδακτικών εγχειριδίων και μελετητής των πηγών και της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης στον 19ο και 20ό αιώνα. Η ενασχόλησή του με την ιστορία της εκπαίδευσης συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με την απόσπασή του στα Γενικά Αρχεία του Κράτους όπου ταξινόμησε το αρχείο του Υπουργείου Παιδείας από το 1833 και εξής. Στις μελέτες του ο Δ. Αντωνίου ερευνά συστηματικά πρωτογενείς πηγές του ελληνικού εκπαιδευτικού τοπίου, εστιάζοντας το ενδιαφέρον του σε θεσμούς και πρόσωπα, όχι μόνο τα πρωταγωνιστικά της ελληνικής εκπαίδευσης, και ανασύρει γενικά και επιμέρους θέματα της εκπαίδευσης.

Καρπός των ερευνών του είναι και τα δύο βιβλία που παρουσιάζουμε. Το πρώτο αναφέρεται στα γαλλικά σχολεία στην Ελ-

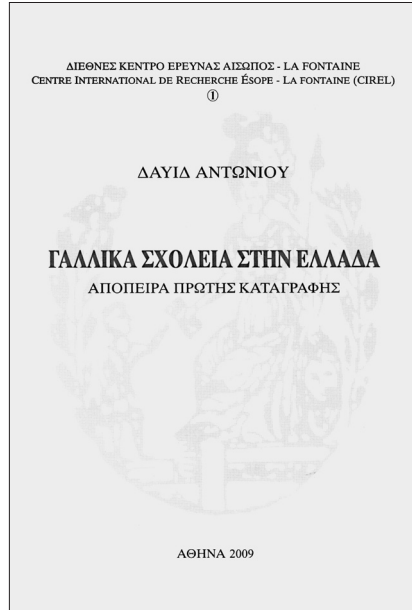
λάδα* και το δεύτερο στα ιταλικά. Μέσα από την μελέτη των σχολείων, εκτός από την καταγραφή γεγονότων και αριθμών, αναδύεται και μια όψη σημαντική και καθόλου αμελητέα της διεισδυτικής παρουσίας ξένων στην Ελλάδα, της κοινωνικής οργάνωσής τους, των επιρροών τους και της αποδοχής ή της κριτικής που δέχθηκαν στην Ελλάδα. Η παρουσία ξένων σχολείων και σχολών απασχολεί και επηρεάζει πολλούς ανθρώπους σε βάθος χρόνου, απέναντι στην οποία το ελληνικό κράτος τήρησε συγκρατημένη στάση τουλάχιστο έως την Μεταπολίτευση: «υπήρξε φοβικό, κυρίως όσον αφορά τη θρησκευτική διάσταση» (*Γαλλικά σχολεία*, σ. 155), αντί να θεωρήσει την παρουσία τους ως ευκαιρία ανταλλαγής και υποστήριξης Ελλήνων του εξωτερικού.

Από την έρευνα προκύπτουν ακριβείς αριθμοί, τόποι και χρόνοι. Η απόλυτη πληθυσμιακή ομοιογένεια στην Ελλάδα

* Πρόσφατα μεταφράστηκε και στα γαλλικά: David Antoniou, *Écoles françaises en Grèce: Essai d'inventaire*, μετάφραση Marcel Durand, Διεθνές Κέντρο Έρευνας Αίσωπος – La Fontaine, αρ. 4, Αθήνα 2011.

περνάει στην σφαίρα του στερεότυπου, καθώς όλο πληθαίνουν οι καταγραφές μικρότερων και μεγαλύτερων ομάδων («Άλλων») συγκατοίκων, διαφοροποιημένων κατά το θρήσκευμα, την καταγωγή, τους τρόπους ζωής ή άλλα χαρακτηριστικά, που τις διεκδικούν ποικίλα κέντρα εξουσίας, που μοιράζονται ομοιότητες και συγγένειες μα έχουν και την σφραγίδα του διαφορετικού, που στέκονται στα όρια μεταξύ διαχωριστικών γραμμών. Ανθρώπινα τοπία που παραλλάσσουν και ποικίλλουν, που συχνά συνδυάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, που μοιάζουν αλλά δεν ταυτίζονται ακριβώς.

Η γαλλική διείσδυση χρονικά είναι η παλαιότερη και η μαζικότερη από άλλες, καθώς χρονολογείται από την περίοδο της Φραγκοκρατίας, έναρξη της οποίας θεωρείται το 1204, οπότε Σταυροφόροι κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη, και τέλος της το 1566, όταν καταλύθηκαν τα φεουδαρικά κράτη στον ελλαδικό χώρο. Η καθολική εκκλησία με ενεργή παρουσία στην κοινωνία, πιστεύει και διακονεί την εφαρμοσμένη κοινωνική προσφορά, η οποία εκφράζεται κυρίως μέσα από τα κανάλια της εκπαίδευσης και της υγείας. Η διδασκαλία των γαλλικών και των ιταλικών παραπέμπει στο καθολικό δόγμα. Επιπρόσθετα, η διδασκαλία των γαλλικών συνδέθηκε σταδιακά και με ευρύτερες έννοιες, όπως εκείνες του πολιτισμού, μορφωτικού και πολιτικού, με αποτέλεσμα να προκαλέσει το ενδιαφέρον εκμάθησής τους από την μεσαία και ανώτερη αστική τάξη. Σε καθολικά σχολεία φοιτούσαν, και φοιτούν έως σήμερα, ελληνόπουλα καθολικού θρησκευματος, παιδιά ελληνικών ορθόδοξων οικογενειών και παιδιά αλλοδαπών, συνήθως καθολικού θρησκευματος, των οποίων οι γονείς εργάζονται για ένα χρονικό διάστημα στην Ελλάδα. Σε αντίθεση με την κεντρική κρατική δυσπιστία απέναντι στα ξένα εκπαιδευτήρια, ελληνικές ορθόδοξες οικογένειες που εμπιστεύονταν την εκπαίδευση των παιδιών τους στους «φρέρδεις» και τις καλόγριες διατύπω-

van με την επιλογή τους αυτή μια σειρά από ζητήματα: έλλειψη εμπιστοσύνης στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, την επιθυμία να συνδεθούν με μια ξένη δύναμη, μια έκφραση πολιτικής και πολιτισμικής προτίμησης και συγχρόνως την σιγουριά ότι δεν θα επηρεάζονταν θρησκευτικά.

Στο βιβλίο *Γαλλικά σχολεία στην Ελλάδα* το πρώτο κεφάλαιο επιγράφεται «Γαλλικά σχολεία: γενική θεώρηση-ιδρυτές». Σε αυτό μπαίνει το πλαίσιο θεώρησης των γαλλικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που περιλαμβάνουν, εκτός από την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, οικοτροφεία, ορφανοτροφεία, φροντιστήρια, κέντρα εκμάθησης των γαλλικών, κολέγια και εκπαιδευτήρια ανωτάτου επιπέδου. Οι ιδρυτικοί φορείς κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες που παρουσιάζονται αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια.

Το δεύτερο κεφάλαιο με τον τίτλο «Θρησκευτικοί φορείς» εξετάζει το ιστορικό των καθολικών γυναικείων και ανδρικών μοναχικών ταγμάτων (Ουρσουλίνες, Αδελφές του Ελέους, Αδελφές του Αγίου

Ιωσήφ της Εμφανίσεως, Αδελφές της Συμπόνιας, Αδελφές του Καλού Ποιμένου, Αδελφοί των Χριστιανικών Σχολών/Δελασάλ, Αδελφές της Ιεράς Καρδίας, Σαλεσιανοί, Αδελφές του Αγίου Ιωσήφ της Λυόν, Μαρριανό Αδελφοί, Λαζαριστές) και την δράση τους, την ίδρυση σχολείων από τα καθολικά μοναχικά τάγματα σε όλη την Ελλάδα, την χρονολογική σειρά ίδρυσης των σχολείων, τα χρόνια λειτουργίας τους, τους τόπους εγκατάστασής τους και τον τρόπο λειτουργίας τους. Ακόμα αναφέρεται στα φροντιστήρια γαλλικής γλώσσας αλλά και άλλων ξένων γλωσσών, εμπορικών σπουδών για τα αγόρια και ραπτικής για τα κορίτσια. Γίνεται επίσης αναφορά σε σχολεία που λειτούργησαν υπό την μέριμνα του τοπικού κλήρου στην Σύρο, την Τήνο, την Αθήνα, την Ζάκυνθο και την Κέρκυρα, όπου καταγράφονται ονομαστικά οι πρωτεργάτες.

Οι «Πολιτιστικοί φορείς» παρουσιάζονται στο τρίτο κεφάλαιο. Οι βασικοί φορείς είναι τέσσερις: Alliance Française (Γαλλική Ένωσις), Mission Laïque Française, Alliance Israélite Universelle και Ελληνογαλλικός Σύνδεσμος, των οποίων παρουσιάζονται με σύντομα σημειώματα η ίδρυση και οι σκοποί.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η «Κρατική πρωτοβουλία» που υλοποιείται μέσα από το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, τις νεότερες σχολές στην Κρήτη, την Ελληνογαλλική Σχολή Αγίας Παρασκευής («Ευγένιος Ντελακρουά») και την École Blaise Pascal.

Στο πέμπτο κεφάλαιο περιγράφεται με σύντομα σημειώματα η «Διωτική πρωτοβουλία», που περιλαμβάνει τα σχολεία της Καρλόττας Βολμεράνζ, του ζεύγους Τακ, της Μαριάννας Αλβέρτη, του F. Bertrand, του G. Guiraud, της Ελίζας Γ. Γκιρώ τον 19ο αιώνα, και γίνεται αναφορά στα τμήματα διδασκαλίας γαλλικών, στα σχολεία εταιρειών, στα Ιδρύματα Ανώτατης Εκπαίδευσης.

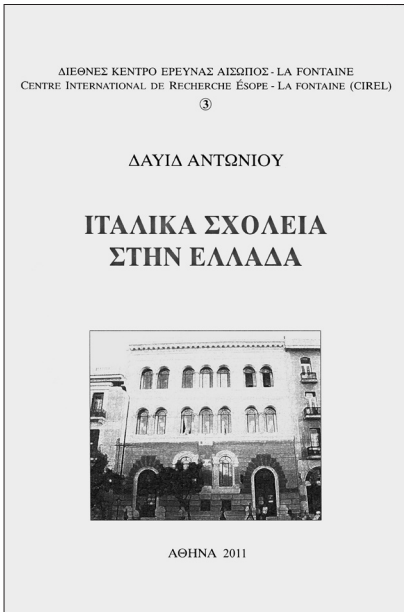
Το έκτο κεφάλαιο ανατρέχει στις συμφωνημένες «Σχέσεις ελληνικού κράτους

και γαλλικών σχολείων», από το πρωτόκολλο της Διάσκεψης του Λονδίνου το 1830 έως την έγκριση μορφωτικού προγράμματος Ελλάδος-Γαλλίας το 1993.

Το τελευταίο, έβδομο κεφάλαιο, παρουσιάζει «Στατιστικά στοιχεία». Περιλαμβάνει πίνακες και κρατικά έγγραφα που παρέχουν δεδομένα για τα γαλλικά σχολεία ανά την Ελλάδα από τις αρχές του 20ού αιώνα έως και το 2008.

Δuo χρόνια μετά την μελέτη για τα γαλλικά σχολεία στην Ελλάδα, κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 2011 η αντίστοιχη πιο εξαντλητική καταγραφή των ιταλικών σχολείων που αναπτύσσεται ακολουθώντας την δομή και μεθοδολογία του προηγούμενου βιβλίου.

Το βιβλίο δομείται σε δύο μέρη από τα οποία το πρώτο περιλαμβάνει οκτώ κεφάλαια. Το «Γενικό προκαταρκτικό πλαίσιο», βάσει του οποίου γίνεται η παρουσίαση στην συνέχεια, διαχωρίζει τους ιδρυτικούς φορείς των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Οι «Θρησκευτικοί φορείς» περιλαμβάνουν τα καθολικά μοναχικά τάγματα που δραστηριοποιούνταν έως και τον 19ο αιώνα (Φραγκισκανοί, Ιησουίτες, Αδελφές του Ελέους, Αδελφοί των Χριστιανικών Σχολών, Φραγκισκανίδες Αδελφές της Ασίζης, Αδελφές του Ελέους της Αμιάντου Συλλήψεως της Ιβρέας, Φραγκισκανίδες Αδελφές της Αμιάντου Καρδίας της Μαρίας, Φραγκισκανίδες Αδελφές της Ιεράς Καρδίας της Gemona, Αδελφές Ζηλώτριες της Ιεράς Καρδίας κ.ά.). Εδώ δύο παρατηρήσεις: τα γυναικεία τάγματα είναι περισσότερα από τα ανδρικά και ο συγγραφέας στο τέλος των σύντομων ιστορικών σημειωμάτων για τα τάγματα παραπέμπει (όπως και για τα αντίστοιχα γαλλικά) στους διαδικτυακούς ιστότοπούς τους. Όλα τα καθολικά τάγματα έχουν δικό τους ιστότοπο και ορισμένα είναι καταγραμμένα και στην ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια Wikipedia. Το κεφάλαιο κλείνει με γενικές πληροφορίες για τον τοπικό καθολικό κλήρο.

Η «Κρατική πρωτοβουλία» εκφράζε-
ται είτε μέσα από τα επιχορηγούμενα από
το κράτος σχολεία είτε με τα μορφωτι-
κά ινστιτούτα. Αναφέρονται οι περιοχές
εγκατάστασης ιταλικών σχολείων και πα-
ρουσιάζονται αναλυτικά κατά περιοχές στο
δεύτερο μέρος του βιβλίου, ενώ παράλληλα
αναλύονται οι σκοποί των Ιταλικών Μορ-
φοτικών Ινστιτούτων που λειτουργούν
στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη.

Οι «Πολιτιστικοί φορείς» που εξετά-
ζονται είναι: η Associazione Nazionale per
soccorrere i Missionari Italiani (ANSMI
ή ANMI)/Εθνική Εταιρεία προς βοήθεια
των Ιταλών Ιεραποστόλων, η Εταιρεία
Dante Alighieri που δραστηριοποιείται
στην Θεσσαλονίκη, την Αθήνα και την Πά-
τρα, την Κέρκυρα και την Ζάκυνθο στα
Επτάνησα, το Ηράκλειο και το Ρέθυμνο
στην Κρήτη, και την Ρόδο, ο Ελληνοϊτα-
λικός Σύνδεσμος Θεσσαλονίκης, ο Ελλη-
νοϊταλικός Σύνδεσμος/Lega Italoellenica.

Το κεφάλαιο για την «Ιδιωτική πρω-
τοβουλία» περιλαμβάνει σχολεία ιδιωτών
(Επτάνησα, Ερμούπολη Σύρου, Κρήτη,
Πάτρα, Αθήνα και Αγρίνιο), σχολεία συλ-

λόγων, εταιρειών και άλλων φορέων,
τμήματα/κέντρα διδασκαλίας της ιταλικής
γλώσσας.

Το κεφάλαιο «Η διδασκαλία της ιτα-
λικής γλώσσας στα ελληνικά σχολεία και
πανεπιστήμια» περιλαμβάνει και πολύ
πρόσφατα στοιχεία για την διδασκαλία των
ιταλικών σε πανεπιστημιακό επίπεδο.

Στο κεφάλαιο «Σχέσεις ελληνικού
κράτους και ιταλικών σχολείων» παρα-
τίθενται αυτούσια αποσπάσματα από τα
Πρακτικά της Βουλής, νόμους, συμφω-
νίες και ρυθμίσεις για την διδασκαλία
των ιταλικών και γίνεται λόγος για την
δυσκολία επαναφοράς ομαλών σχέσεων
μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας μετά τον Β'
Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στο κεφάλαιο που επιγράφεται «Στα-
τιστικά στοιχεία» παρατίθενται συγκε-
ντρωτικά στατιστικά της δεκαετίας 1929-
1939 της Στατιστικής Υπηρεσίας που δεν
συμφωνούν με εκείνα του Γενικού Επιθε-
ωρητή Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων
που παρουσιάζεται επίσης.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου χαρτο-
γραφεί την παρουσία των ιταλικών scho-
λείων στον ελληνικό χώρο. Κάθε κεφάλαιο
παρουσιάζει την εικόνα των ιταλικών scho-
λείων διεξοδικά: «Αττική: Αθήνα-Λαύ-
ριο, Πειραιάς», «Πελοπόννησος: Πάτρα»,
«Επτάνησα: Κέρκυρα-Κεφαλληνία-Ζά-
κυνθος», «Ηπειρος: Ιωάννινα-Πρέβεζα»,
«Μακεδονία: Θεσσαλονίκη», «Θράκη: Αλε-
ξανδρούπολη», «Κρήτη: Ηράκλειο-Χα-
νιά», «Ανατολικό Αιγαίο: Μυτιλήνη-Σά-
μος», «Δωδεκάνησα: Ρόδος-Κως-Κάλυ-
μνος-Λέρος».

Νομοθετικά διατάγματα, στατιστικοί πί-
νακες, εκθέσεις, αναφορές επιθεωρητών
της εκπαίδευσης, τόποι, χώροι και κτί-
ρια των γαλλικών και ιταλικών σχολείων
στην Ελλάδα, προγράμματα των μαθημά-
των, ώρες διδασκαλίας, αριθμοί μαθητών
και μαθητριών, ονόματα διδασκόντων πα-
ραδίδονται με τάξη στον αναγνώστη του
βιβλίου. Δεν λείπει και φωτογραφικό υλι-
κό που απεικονίζει ομαδικές φωτογραφίες

τάξεων όλων των βαθμίδων. Δάσκαλοι με το σχήμα ή λαϊκοί, σεβάσμιοι γέροντες με μακριές γενειάδες αλλά και ζωηροί νέοι και νέες καθηγήτριες, καθισμένοι συνήθως στην μπροστινή σειρά ή στα άκρα ή ανάμεσα στα παιδιά, ακόμα και πίσω πίσω δυσδιάκριτοι. Παιδιά –τα κορίτσια χωρίς από τα αγόρια («προνόμιο») το οποίο διατηρούν και σήμερα τα καθολικά σχολεία στην Ελλάδα όπου διά νόμου έχει επιβληθεί η μεικτή εκπαίδευση)– διαφόρων τάξεων φορούν τις ομοιόμορφες στολές τους, ποδιές με μεγάλους γιακάδες, παντελόνια ή σορτσάκια με σακάκι ή σπανιότερα απλά τα «καλά τους», ειδοποιημένα για την ημέρα της φωτογράφισης. Φωτογραφίες, επιστολικά δελτάρια από τις εγκαταστάσεις σχολικών μονάδων, προσόψεις, προαύλια, γήπεδα για αθλοπαιδιές, διπλώματα, βραβεία, μονόφυλλα, φυλλάδια, εξώφυλλα σχολικών επετηρίδων

ζωντανεύουν την παράθεση στοιχείων, δίνουν εικόνα.

Πηγές του Δ. Αντωνίου είναι τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και οι περιφερειακές υπηρεσίες τους, τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών και του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, η Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, καθώς και ιδιωτικά αρχεία, εφημερίδες, επετηρίδες, περιοδικά. Η βιβλιογραφία μαρτυρά ότι έχει αντλήσει υλικό και πληροφόρηση από ελληνικές και ξενόγλωσσες επιστημονικές μονογραφίες και γνωρίζει καλά τις σχετικές συμβολές. Τα ευρητήρια απαραίτητα και βοηθητικά. Και τα δύο αυτά βιβλία του Δ. Αντωνίου είναι μελέτες υποδομής όπου παρουσιάζονται συγκεντρωμένα, συστηματικά και εύληπτα τα σχετικά στοιχεία. Αποτελούν στέρεο πάτημα για τους ερευνητές.

ΕΛΛΗ ΔΡΟΥΔΙΑ